

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого(магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**«Проблемне навчання як засіб формування критичного мислення учнів
при вивченні зовнішньої політики східноєвропейських держав XIV-XV ст.
у курсі історії Середньовіччя»**

Студента 2 курсу, групи СОІ-2м
спеціальності 014 «Середня освіта»
(за предметними спеціальностями)
предметної спеціальності
014.03 «Середня освіта(Історія та
громадянська освіта)»

Хлабатого Артема Тарасовича

Керівник:

Доцент кафедри історії України і
методики викладання історії,
кандидат історичних наук

Галицька-Дідух Тамара

Вячеславівна

Рецензент

Доцент кафедри історії України і
методики викладання історії

Кандидат історичних наук, доцент

Дрогомирецька Людмила

Романівна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. Джерела та історіографія досліджуваної проблеми.....	9
1.1. Джерела.....	9
1.2. Історіографія проблеми.....	13
Розділ 2. Процеси зовнішньої експансії Польщі, Литви та Тевтонського ордену в XIV–XV ст.....	23
Розділ 3. Теоретичні основи проблемного навчання та його роль у сучасній освіті.....	68
Розділ 4. Методика формування критичного мислення учнів на уроках історії через проблемне навчання (на прикладі зовнішньої експансії Польщі, Литви та Тевтонського ордену XIV–XV ст.).....	89
Висновки.....	108
Список використаних джерел	114
Додатки.....	126

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасній системі освіти України велика увага приділяється не лише накопиченню знань учнями, а й розвитку їхніх умінь критично мислити, аналізувати інформацію та формувати власну позицію. Це відповідає концепції Нової української школи (НУШ), яка ставить у центр освітнього процесу компетентності учня, його активну пізнавальну діяльність, здатність до самостійного мислення та прийняття рішень. У межах реформ освіти, зокрема впровадження НУШ, акцент зміщується на інтерактивні методи навчання, розвиток критичного мислення, проблемне та дослідницьке навчання, що робить педагогічні підходи більш ефективними та сучасними.

Вивчення історії середньовіччя, зокрема зовнішньої політики східноєвропейських держав XIV–XV століть, надає унікальну можливість формувати ці компетентності, оскільки учні аналізують багатогранні політичні та соціокультурні процеси, порівнюють різні точки зору та роблять обґрунтовані висновки. Проблемне навчання в цьому контексті виступає ефективним засобом активізації пізнавальної діяльності, стимулюючи учнів до дослідження, самостійного аналізу джерел та аргументованого відстоювання власної позиції.

Таким чином, дослідження проблемного навчання як засобу формування критичного мислення при вивченні зовнішньої політики східноєвропейських держав XIV–XV століть є надзвичайно актуальним у контексті сучасних реформ освіти в Україні, оскільки поєднує зміст історичної науки з потребами формування ключових компетентностей учнів Нової української школи.

Незважаючи на значну кількість досліджень з історії середньовічної Східної Європи, проблема застосування проблемного навчання для формування критичного мислення учнів у процесі вивчення зовнішньої політики XIV–XV століть досі залишається недостатньо розробленою. Сучасні педагогічні дослідження в Україні приділяють увагу проблемному та інтерактивному навчанню, однак вони рідко поєднують методичні аспекти з конкретними

історичними темами середньовіччя. Це створює науковий вакуум і потребу в комплексному вивченні можливостей проблемного навчання саме в історичному контексті, що зумовлює необхідність проведення даного дослідження.

Об'єктом дослідження є процес навчання історії середньовіччя в загальноосвітніх закладах України з використанням інтерактивних та проблемних методів.

Предметом дослідження є методи та прийоми проблемного навчання як засіб формування критичного мислення учнів під час вивчення зовнішньої політики східноєвропейських держав XIV–XV століть.

Мета дипломної роботи полягає у вивченні процесів зовнішньої експансії Польщі, Великого князівства Литовського та Тевтонського ордену як взаємопов'язаної системи, а також у визначенні ефективності використання проблемного навчання як засобу формування критичного мислення учнів під час вивчення зовнішньої політики східноєвропейських держав XIV–XV століть у курсі історії середньовіччя та розробці методичних рекомендацій щодо його впровадження в навчальний процес.

Виходячи з поставленої мети автором дипломної роботи визначено наступні **завдання**:

- ✓ Висвітлити джерельну базу та історіографію теми дослідження.
- ✓ Проаналізувати перебіг процесів зовнішньої експансії Польщі, Великого князівства Литовського та Тевтонського ордену в Східній Європі, їхні особливості та взаємозв'язки.
- ✓ Дослідити теоретичні основи критичного мислення та проблемного підходу як засобу його формування у сучасній шкільній освіті.
- ✓ Проаналізувати методи та прийоми застосування проблемного навчання для формування критичного мислення учнів на уроках всесвітньої історії.

Для досягнення мети та виконання завдань дипломної роботи використовувалася комплексна **методологія**, що поєднує історичні та

педагогічні підходи. Теоретичними методами дослідження були аналіз наукової літератури та історіографії, систематизація та узагальнення знань з історії Східної Європи XIV–XV століть, джерелознавчий аналіз письмових джерел (хроніки, літописи, документи) та компаративний аналіз зовнішньої політики різних держав. Застосовувалися також абстрагування та історико-логічний метод для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями.

Емпіричні методи педагогічного дослідження включали педагогічне спостереження за навчальною діяльністю учнів, проведення педагогічного експерименту з використанням проблемного навчання, анкетування та опитування для оцінки рівня розвитку критичного мислення, а також аналіз результатів навчальної діяльності через контрольні роботи, проєктні завдання та дискусії. Метод педагогічного моделювання застосовано для розробки практичних методів та прийомів інтеграції історії зовнішньої експансії ряду середньовічних держав для розвитку критичного мислення учнів на основі проблемного підходу.

Синтетичний підхід полягав у поєднанні історичних і педагогічних методів, що дозволяло комплексно дослідити процес формування критичного мислення учнів під час вивчення зовнішньої політики Польщі, Великого князівства Литовського та Тевтонського ордену XIV–XV століть. Такий підхід забезпечив можливість не лише відтворити історичні процеси, а й оцінити ефективність використання проблемного навчання в сучасному шкільному курсі історії.

Хронологічні рамки дипломної роботи окреслені XIV-XV століттями. Нижньою межею дослідження є 1300 р., початок XIV, коли Тевтонський орден поступово відновлює тиск на Литву, верхньою межею є 1487 р., початок Литовсько-Московської війни 1487-1494 рр., яка призводить до розгортання протистояння між Великим князівством Литовським та Московською державою.

Територіальні межі дипломної роботи охоплюють Східну Європу та прилеглі регіони, в яких протікали процеси зовнішньої експансії зазначених держав.

Наукова новизна наукової роботи полягає в наступному:

- ✓ вперше було запропоновано методику розвитку критичного мислення учнів за допомогою реалізації проблемного підходу на основі дослідження системи процесів зовнішньої експансії таких середньовічних держав як Польща, Велике князівство Литовське та Тевтонський орден в Східній Європі;
- ✓ вперше було запропоновано способи інтеграції історії українських земель в загальноєвропейський контекст, шляхом розробки відповідних проблем та методів, які дозволяють комплексно розгляну роль українських земель в зовнішній політиці досліджуваних іноземних держав та вплив їх зовнішньої експансії на історичний розвиток України(українських земель? Русі?);
- ✓ узагальнено аналіз процесів зовнішньої експансії Польщі, Литви та Тевтонського ордену у XIV–XV ст.;
- ✓ розширено методичні рекомендації щодо організації проблемних завдань, спрямованих на розвиток аналітичних, оцінних і дослідницьких компетентностей учнів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що дослідження процесів зовнішньої експансії Польського королівства, Великого князівства Литовського та Тевтонського ордену в зазначений період дозволить більш глибоко зрозуміти історичний розвиток вказаних держав та історичний розвиток України за рахунок висвітлення процесу входження українських земель до складу інших держав та сприятиме кращому викладанню як історії України, так і всесвітньої. Впровадження та застосування пропонованих методів та прийомів також сприятиме активному розвитку критичного мислення, допоможе більш ефективно реалізувати проблемний підхід на уроках.

Апробація результатів дослідження здійснена на Всеукраїнській науковій конференції «П'яті Грабовецькі читання», яка відбулася 4 грудня 2025 р. на тему «Роль Тевтонського ордену в складуванні передумов боротьби за Галицько-Волинську спадщину».

Структура та обсяг дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 150 с.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерела.

Джерела становлять основу для відтворення процесів зовнішньої політики Польщі, Великого князівства Литовського та Тевтонського ордену у XIV–XV століттях і дозволяють здійснити глибокий аналіз причин, форм та наслідків їхньої зовнішньої експансії. Важливими є письмові історичні джерела, серед яких хроніки, літописи, дипломатичні та адміністративні документи, збірники джерел. Аналіз джерельної бази дозволяє визначити ступінь надійності та об'єктивності інформації, а також виявити дискусійні питання, що становлять науковий інтерес для дослідження.

Найбільш актуальним джерелом для даної теми виступає «Нова прусська хроніка» Віганда фон Марбурга. Тевтонський хроніст описує історичний розвиток Тевтонського ордену з 1294 по 1394 рр. Однією з найважливіших переваг хроніки є її детальне висвітлення тевтонського-литовського протистояння та рейдової війни. Хроніст приводить дати та перебіг навіть незначних походів, вказує чисельність загонів та втрат, описує процеси облоги замків та укріплень, що робить джерело надзвичайно цінним для розуміння ситуації яка склалася на литовсько-тевтонському кордоні в період що розглядається [28].

Варто відмітити Хроніку Тевтонського ордену, іноді її називають Утрехтською хронікою. Хроніка охоплює усю історію Тевтонського ордену від його витоків до 1467 року, що робить її одним з небагатьох джерел, які висвітлюють пізні етапи розвитку Ордену періоду Тринадцятилітньої війни. Окрім цього хроніка розглядає історію залежного Лівонського ордену, висвітлює перебіг тевтонсько-литовського та тевтонсько-польського протистояння, походи хрестоносців на Русь і т.д [27].

Процес історичного розвитку Польського королівства, його експансію в Литві, литовсько-польські стосунки та війни з хрестоносцями описано в

Хроніці Длугоша [24]. Історик відомий особливо детально описує міжнародних подій, які відбулися в проміжку від Кревської унії до Великої війни 1409-1411 рр. У хроніці здійснено опис цієї війни та битви під Грюнвальдом, розглянуто причини та передумови. Головним недоліком є відверто пропольська позиція автора, що не заважає застосовувати її для аналізу.

Важливим джерелом є також Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси, написаний Мацеєм Стрийковським. Написаний в більш пізній час, літопис тим не менше ґрунтується на цілому ряді наративних та актових джерел, частина з яких на даний момент є втраченою. Літопис розглядає політичний розвиток вище зазначених регіонів до 1568 року, описує процеси зовнішньої експансії як Польщі, так і Литви, в тому числі в північному напрямку, розглядає стосунки з хрестоносцями [23].

Досліджувані нами процеси висвітлені також в литовських та руських джерелах. Для прикладу, можна вказати Хроніку литовську та жмойтську невідомого автора, яка доводить розповідь до 1587 року, а також більш відому Хроніку Биховця, яка є однією з перших праць по загальній історії Великого князівства Литовського. Дані джерела відображають досліджувані нами події в контексті загального історичного розвитку литовсько-руської держави [26,57].

При дослідженні особливостей внутрішньої боротьби за владу та міжусобиць в Литві, виділення ролі руських земель та третіх сил, таких як тевтонці та поляки, цінним є Віленський літопис [11].

Окрім цього, в контексті польської зовнішньої експансії та розбудови шляхетського стану як інструменту асиміляції еліт важливим є аналіз актового матеріалу, привілеїв та текстів міжнародних угод, для прикладу Кревської унії, Віслицького статуту, Городелського та Єдлинського привілеїв, які відображають зазначені процеси та їх специфіку, дозволяють краще зрозуміти сутність польської експансіоністської моделі, її вплив на становище литовських та руських правлячих кіл [12,15,16].

Джерелами вивчення критичного мислення учнів, пов'язаних з ним компетентностей та підходів слугують законодавчі документи.

Основоположними є закони «Про освіту» [2] та «Про повну загальну середню освіту» [4]. Закон «Про освіту» визначає що метою освіти є в тому числі виховання громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, вносить володіння різноманітними способами мислення, поглядами та цінностями в обов'язкові результати навчання, створює передумови для розвитку критичного мислення та проблемного підходу шляхом гарантії різнобічності та збалансованості інформації щодо різноманітних світоглядних та політичних питань. В законі «Про повну загальну середню освіту» передбачає формування в учнів культури свободи, самодисципліни та відповідальності, здатності реалізувати свій творчий потенціал, чому особливо активно сприятиме критичне мислення та проблемних підхід, оскільки ми будемо вчити учнів діяти в ситуаціях вибору та неоднозначності.

Закон “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” [3] серед завдань утвердження української національної та громадянської ідентичності вказує потребу усунення інформаційних, освітніх та культурних впливів держави агресора в відповідних сферах українського суспільства і визначає розвиток навичок критичного мислення як один з ключових складників національно-патріотичного виховання. В законі України «Про культуру» створення умов для творчого розвитку особистості та креативності визначено як пріоритетні напрямки державної політики у сфері культури [1].

Концепція «Нова українська школа» [10], окреслюючи притаманні випускникам НУШ риси, називає усебічно розвинену та здатну до критичного мислення людину, здатну здіяти відповідно до моральних та етичних принципів та приймати відповідальні рішення, здійснювати новаторську діяльність. У переліку ключових компетентностей вказується на вміння оперувати та обробляти інформацію не тільки в публічному просторі, але й в приватному спілкуванні.

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти окреслює сутність діяльнісного та компетентнісного підходів, визначає мету навчання

історії в загальноосвітній школі, вказує на необхідність формування в учнів навичок роботи з історичною інформацією, джерельного аналізу, вмінь представляти власне розуміння історії та об'єктивно аналізувати контраверсійні та суперечливі історичні теми [6].

Наказ МОН «Про затвердження рекомендацій щодо оцінювання результатів навчання», чітко визначає критерії оцінювання навчальних досягнень учнів, як загальні так і структуровані по галузях [5].

Таким чином. джерельна база дослідження є надзвичайно різноманітною та включає як письмові історичні джерела, так і сучасні наукові праці. Хроніки, літописи, дипломатичні та адміністративні документи дозволяють детально відтворити процеси зовнішньої політики Польщі, Великого князівства Литовського та Тевтонського ордену у XIV–XV століттях, аналізувати причини, форми та наслідки їхньої експансії. Найбільш цінними серед них є «Нова прусська хроніка» Віганда фон Марбурга, Хроніка Тевтонського ордену (Утрехтська хроніка), Хроніка Длугоша, Літопис Мацея Стрийковського, а також литовські та руські хроніки, які відображають політичні та військові процеси в регіоні з різних точок зору.

Крім того, важливе значення мають актові матеріали, привілеї та міжнародні угоди, які дозволяють досліджувати специфіку польської експансії, роль шляхетства та політичні механізми асиміляції еліт. Для педагогічної складової дослідження джерельною базою слугують законодавчі та нормативні документи України, зокрема закони «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», «Про культуру», а також концепція «Нова українська школа» та Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Вони визначають принципи формування критичного мислення, компетентностей учнів, навичок роботи з інформацією та джерелами, створюючи правове та методичне підґрунтя для застосування проблемного навчання на уроках історії.

1.2. Історіографія проблеми.

Говорячи про дослідження нашої тематики, слід перш за все відмітити комплексний характер нашої роботи, який фактично включає три основні напрямки:

1. Дослідження процесів зовнішньої експансії ключових земель регіону та взаємозв'язків і факторів взаємообумовленості даних процесів. Сюди відносяться також аналіз специфічних рис та особливостей експансивних моделей досліджуваних держав, розгляд процесу поглинання Українських земель іноземними державами, зачіпаються питання ролі українських земель в зовнішній експансії Польщі та Литви, їх вплив на експансію Тевтонського Ордену. Важливою складовою також є аналіз політик держав, що розглядаються, спрямованих на закріплення здобутків своєї експансії.

2. Дослідження явища та суті критичного мислення з точки зору проблемного підходу, аналіз особливостей його функціонування з метою його ефективного розвитку та висвітлення особливостей застосування проблемного підходу з ціллю розвитку критичного мислення на шкільних уроках історії, висунення практичних рекомендацій щодо його правильної реалізації.

Коли мова йде про дослідження процесів експансії на зовнішнього тиску, ця частина нашого дослідження є мабуть найменш дослідженою серед всіх, особливо, коли йде мова про національну історіографію. Нам видається, що в основному дослідники зазвичай не ставлять собі за ціль дослідити хід зовнішньої експансії тієї чи іншої держави як довготривалий процес, висвітлити його механізми та рушійні сили і в кращому випадку обмежуються дробленням його на більш дрібні та короткотривалі процеси, які часто обмежуються тривалістю певної війни. Більше того, ці процеси зазвичай інтегруються в контекст розвитку загальної зовнішньої політики, міжнародних відносин і т.д., а то й не виділяються як щось важливе загалом.

Дана ситуація призводить нас до того, що в ході дослідження ми змушені були, спираючись на ряд основних праць та досліджень, за допомогою синтезу та порівняльного аналізу виділяти необхідний важливий матеріал з цілого ряду

різнопланових досліджень, монографій та статей. Акцент робився, в першу чергу, на національній історіографії.

Методична складова є дослідженою значно краще і наявні праці дозволяють здійснити загальний аналіз явища критичного мислення та механізми його застосування і розвитку. Те ж саме являє собою стан дослідження проблемного навчання. Втім слід відмітити, що специфічних досліджень, які ставили б питання саме в тій формі в якій його ставимо ми, тобто розвиток критичного мислення за допомогою проблемного навчання, нам відшукати не вдалося. Втім, метод синтезу та сам факт тісних взаємозв'язків між вказаними складовими дозволив нам розглянути ці процеси в необхідному ключі.

Розгляд першого блоку, пов'язаного з історичною частиною, слід розпочати з аналізу ключових для нашої роботи праць. Концептуальне значення для дослідження даної тематики має праця Віктора Брехуненка "Московська експансія та Переяславська рада 1654 р." [41], а саме її перша частина. Автор детально розглядає експансіоністські стратегії ключових держав Східної Європи, Литви, Польщі та Московського князівства та їх трансформації. Аналізуються причини та процес зовнішньої експансії Литви, встановлення нею контролю над білоруськими та українськими землями, специфіку взаємовідносин між литовською та руською правлячими елітами. Польська експансіоністська модель розглядається зі значним акцентом на процеси оформлення шляхетського стану та інтеграції до його складу еліти підкорених земель. Важливою рисою дослідження є не просто розгляд окремих моделей та процесів, а їх вплив одна на одну, в першу чергу, звичайно ж на Московську. Дослідження дозволяє в довгостроковій перспективі зрозуміти специфіку взаємовпливів між процесами зовнішньої експансії, сприйняття державами досвіду та практики своїх сусідів. Піднімаються також питання ідеологічного обґрунтування експансії. Недоліком праці слід вважати значною мірою ігнорування та недостатнє висвітлення тевтонської моделі та вплину Ордену на історичний процес в регіоні.

В праці Олександра Уривалкіна структуровано досліджується процес литовської експансії в Русі, в основному, на українських землях. Автор, розділяючи даний процес на етапи, аналізує специфіку експансії на кожному з них. Відбувається розгляд становища українських земель в складі інших держав та становища місцевої правлячої еліти та його трансформації, специфіку взаємозв'язків між представниками литовської династії та боярами, аналізується вплив зовнішньополітичних подій на процеси експансії литовців в українських землях. Автор зачіпає питання ідеологічного обґрунтування претензій на землі, висвітлює процес боротьби за Галицьку спадщину та конкуренцію між державами. Окремо висвітлюється процес взаємоперетікання процесів зовнішньої експансії, а саме заміна литовської програми збирання руських земель на польську [105].

Тимур Горбач, досліджуючи процеси зовнішньої експансії, концентрується в основному на воєнному протистоянні між Польщею та Тевтонським Орденем протягом XII-XV ст. Автор детально аналізує витoki даного протистояння, аналізує основні напрямки зовнішньої експансії Тевтонського Ордену в Помор'ї та Литві, висвітлює боротьбу між державами за Помор'я, її розвиток, який призводить до ескалації конфлікту та переростання його в Велику війну 1409-1411 р. [50]. Аналіз супроводжується висвітленням специфіки експансіоністських моделей, увага приділяється не тільки воєнним, але й дипломатичним та юридичним механізмам здійснення експансії, важливими для хрестоносців. Висвітлюється геополітичне та економічне значення тевтонської експансії для регіону. Окрім цього Т. Горбач у своїх статтях розглядає такі малодосліджені питання тевтонської експансії проти Литви як участь польських рицарів в рейдовій війні, піднімає питання участі польського рицарства в конфліктах з хрестоносцями [49]. Дослідник також піднімає малодосліджені питання пов'язані із спробами зближення між галицьким князем Юрієм II та Тевтонським Орденем в контексті початку експансії поляків та литовців в регіоні та боротьби за Галицьку спадщину [48]. Литовський історик Едвардас Гудавичюс в першому томі своєї праці,

присвяченій литовській історії, детально висвітлює процеси зовнішньої експансії Великого князівства литовського. Аналізується процес поглинання руських князівств на території сучасних Білорусії та України, висвітлюється специфіка експансії в Галичині та Волині. Окрім цього дослідник аналізує вкрай мало досліджені вітчизняною історіографією питання тиску Литви на Північну Русь в контексті протистояння Литви та Московського князівства за контроль над Руссю. Піднімаються питання впливу Золотої Орди на вище зазначені процеси. Історик детально аналізує перебіг довготривалого процесу тевтонсько-литовського протистояння, описує процес польської експансії та інкорпорації Литви до складу королівства [89].

Зенонас Норкус – ще один литовський дослідник – в своєму дослідженні, присвяченому середньовічній Литві, розглядав, в тому числі, й процес її територіального росту, спрямованого на гегемонію в Східній Європі. В ході пошуків відповіді на запитання, пов'язані з імперським характером Литви, автор піднімає також запитання, пов'язані зі специфікою литовської гегемонії, роллю земель Русі в литовській державі і навпаки, роллю Литви в історії Русі. Висвітлюються питання адміністративного устрою, становища та ролі правлячої еліти, впливу литовської експансії на історичний розвиток регіону [73].

Питання хрестоносного руху та діяльності рицарських орденів в Балтиці досліджував американський історик Вільям Урбан [90]. В його праці детально описано діяльність німецьких хрестоносців в регіоні, протистояння між тевтонцями та язичницькою Литвою, тевтонсько-польські відносини та конфлікти. Вартий уваги його аналіз взаємовідносин хрестоносців з уже підкореними племенами, їх вплив на експансію ордену, діяльність якого вчений активно інтегрує в контекст міжнародних відносин в Центральній та Східній Європі.

Цікавим є підхід О. П. Моці, який, розглядаючи аналіз розвитку українських земель в післямонгольські часи, не тільки висвітлив суть литовських впливів та експансії на Русь, але й врахував фактор Золотої Орди та

її впливи на дані процеси. Дослідником також здійснена характеристики розвитку Північної Русі та діяльність Великого князівства литовського в даному регіоні [71].

Особливості впливу зовнішньої експансії Литви та Польщі на місцеві руські еліти та їх взаємозв'язки з іноземними правлячими колами, трансформації їхнього становища та вплив на політичний розвиток Польщі та Литви та руських князівств здійснено в праці О. Однороженка [74].

Питаннями литовської експансії в степах Причорномор'я займався Борис Черкас. Історик досліджував питання українського фронтиру, роль українських земель в литовській експансії, спрямованій проти кочових держав, аналізував питання боротьби між литовсько-руською державою та Золотою Ордою за торгові шляхи. Одна з його праць також присвячена ролі населення українських земель в військах князів з династії Гедиміновичів, участі руських дружин в зовнішній експансії Великого князівства литовського [85].

Окрім цього, значна частина матеріалів була почерпнута з менш спеціалізованих праць. Відповідні історичні періоди та зовнішню політику Польського королівства досліджували такі історики як Л. Зашкільняк, Н. Дейвіс, Є. Ключовський [60,53,63]. Перевагою їхніх праць є комплексний та системний розгляд національної історії Польщі і вкладання зовнішньої політики та міжнародних відносин в контекст подій, які стосувалися внутрішньополітичного, соціального та економічного життя Польщі.

Те ж саме стосується дослідження становища українських земель в складі Великого князівства литовського. Окрім вже згаданих праць, варті уваги дослідження П. Гончарука, П. Кралюка та Н. Яковенко [95,65,88]. Також питання, пов'язані з історією Галичини в контексті нашого дослідження, розглядаються в працях Л. Войтовича [44,45]. Дослідник аналізує питання ролі Галича та Галицької землі у міжнародних відносинах та політичному житті Європи в XI-XIV ст., досліджує питання зіткнення між Польщею та Литвою в боротьбі за Галицьку спадщину, аналізує менш досліджені завершальні етапи цієї боротьби, та проблемні питання з нею пов'язані.

Методична проблематика нашого дослідження має суттєве наукове підґрунтя, адже її окремі аспекти вже стали предметом уваги українських учених. Значний внесок у теоретичне осмислення критичного мислення зробив В. Надурак. У своїй статті він подає розгорнуте трактування сутності цього феномену та його структури, спираючись на аналіз трансформації наукових підходів. Дослідник розглядає критичне мислення як процес вищого порядку, що передбачає рефлексивний аналіз людиною власного мислення [72].

Коли мова йде про проблемне навчання, слід розглянути його з точки зору логіки та психології, що здійснено в працях В. Панок, В.Д. Титова, С.Д. Цаліна, О.П. Невельської-Гордєєвої [99]. Дослідники вказують що базова суть проблеми зводиться до відповідного стану, за якого учень не володіє необхідними знаннями, засобами та вміннями для вирішення того чи іншого завдання. Водночас, проблема може мати не тільки інтелектуальне і інформаційне підґрунтя, але й психологічне, коли суб'єкт знаходиться в ситуації невідповідності між психічними можливостями людини та вимогами навчального завдання або життєвої ситуації.

Оскільки основою проблемного навчання вважаються проблемні ситуації, то особливу увагу слід звернути на дослідження А.Фурмана, який протягом 30 років працював над даним питання, здійснивши вичерпний аналіз проблемних ситуацій та процесу розвитку проблемного знання в учнів. Вчений виділяє ряд етапів проблемного знання, яке починається з самостійного бачення та розуміння учнями факту наявності проблемної ситуації, що дозволяє перейти над її вирішенням і здійснити рефлексію отриманого досвіду. Дослідник виділив як позитивні так і негативні функції проблемних ситуацій, звернувши увагу на потенційні ризики зниження рівня навчальної діяльності учнів у випадку активізації негативних функцій. Важливим є також його аналіз завершального етапу роботи з проблемними ситуаціями, на якому вчений пропонує не просто оцінити отримані результати, але й апробувати їх для вирішення інших проблемних ситуацій за наявності нових умов мислєдіяльності [82].

Загальними принципами реалізації проблемного підходу займалися Т.В. Скорик, А.О. Браткевич, Н. Ігнатенко, М.В. Швардак [78, 40, 62,87]. А.О. Браткевич у своїй статті окреслив основні типи проблемних ситуацій та базові прийоми їх створення, виділив структуру проблемних ситуацій в залежності від їх складності. Базовою формою проблемних ситуацій є їх постановка в формі проблемного запитання, яке потребує відповідних мисленнєвих та пошукових операцій для його вирішення. Кілька навчальних проблем можуть бути об'єднані в проблемне завдання, яке в свою чергу перетікає в проблемну задачу, за умови попереднього визначення умов і наявності невідповідності між даними. Більш конкретно типологію проблемних навчальних ситуацій на уроках історії проаналізовано Олександром Герасимчуком [46].

Сергій Терно детально досліджує критичне мислення в контексті суспільствознавчої освіти. Він є також автором спеціалізованого посібника для вчителів, в якому викладено теорію розвитку критичного мислення, на прикладі навчання історії. Дослідник здійснює аналіз критичного мислення, механізмів його функціонування та дає практичні поради та пропонує методи його формування. Важливим є акцентування уваги на рефлексивному характері критичного мислення. Окрім цього вчений є автором посібника, присвяченого реалізації проблемних завдань і проблемного підходу на уроках історії. В ньому автор також пропонує ряд класичних методів вирішення проблемних питань [103,104].

Питаннями наукових методів, які були запропоновані нами для вирішення проблемних ситуацій, займалися такі дослідники як А.І Грабченко, В.О. Федорович, Я.М. Гаращенко [94]. Одним з найбільш ефективних методів розвитку критичного мислення при проблемному навчанні є метод міждисциплінарних паралелей, проаналізований в статті А.М. Колот [64]. Вчений аргументує необхідність активного застосування міждисциплінарних зв'язків тим теоретичним і практичним потенціалом, який міститься в напрацюваннях інших наук. Особливо слушним це стає, коли мова йде про

критичне мислення, яке значною мірою ґрунтується на високому рівні ерудиції та здатності до порівняльного аналізу.

Працюючи над практичними порадами щодо реалізації проблемного підходу в школі, опора робилася на праці, присвячені різноманітним інтерактивних технікам. Дані питання досліджені в працях та посібниках О.І. Пометун, Л.В. Пироженко, Н.С. Побірченко, Г.І. Коберника, О.А. Комар, Т.А. Торчинської [97]. Дослідники вказують на необхідність активізації пізнавальної діяльності та збільшення рівня безпосередньої практичної діяльності учнів за допомогою інтерактивних вправ, з метою підвищення ефективності навчання. Також вказується на труднощі встановлення зворотного зв'язку та контролю при традиційних методах. Оскільки критичне мислення є активним процесом, а його розвиток потребує регулярного контролю з боку вчителя, то стає зрозумілою необхідність використання інтерактивних методів навчання.

Питанням інноваційних технологій та методик, що можуть бути застосвані разом з проблемним навчанням і сприяють розвитку критичного мислення займалися О. І. Огієнко, Т. Г. Калюжна, Ю. С. Красильник, Л. О. Мільто, Ю. Л. Радченко, К. В. Годлевська, Ю. М. Кобюк [96]. Також питання прийомів та методів розвитку критичного мислення розглядали Лякішева А. В., Вітюк В. В., Кашуб'як І. О [100].

Важливим для реалізації проблемного підходу є чітка диференціація навчання та врахування реальних можливостей учнів. Застосування диференціації навчання досліджували В. І. Кизенко, Г. О. Васківська, С. П. Бондар [55]. Також при розвитку критичного мислення акцент слід робити на діяльнісному підході, успішній реалізації якого сприяй й компетентнісний підхід. Дані теми висвітлені в дослідженнях Г. Бовсунівської, Л. Гуцан , О.Пометун, Т. Трохименко [38].

Таким чином, джерельна база дослідження включає письмові історичні джерела (хроніки, літописи, документи, привілеї) та сучасні наукові праці, що дозволяють детально відтворити процеси зовнішньої політики Польщі, Литви та Тевтонського ордену у XIV–XV ст. Найбільш цінними є «Нова прусська

хроніка», Утрехтська хроніка, Хроніка Длугоша, Літопис Стрийковського та литовські джерела, які відображають події з різних точок зору.

Для педагогічного аспекту важливими є законодавчі та нормативні документи України, зокрема закони про освіту, концепція «Нова українська школа» та Державний стандарт, які забезпечують правове та методичне підґрунтя для формування критичного мислення учнів через проблемне навчання.

Аналіз історіографії засвідчує складність і багатоплановість проблематики, яка охоплює як історичні процеси зовнішньої експансії у Східно-Центральній Європі, так і методичні аспекти розвитку критичного мислення засобами проблемного навчання. Комплексний характер нашого дослідження вимагав залучення значної кількості праць різного профілю та глибини, що зумовило необхідність синтетичного підходу, порівняльного аналізу та окремого виокремлення релевантних аспектів у тих роботах, де вони не були головним предметом уваги.

Історіографія першого блоку демонструє певну фрагментарність вивчення проблеми зовнішньої експансії. Більшість дослідників розглядають експансіоністські процеси крізь призму окремих війн, дипломатичних конфліктів чи локальних політичних подій, без спроби створення цілісної довгострокової картини. Попри це, окремі праці – зокрема дослідження В. Брехуненка, О. Уривалкіна, Т. Горбача, Е. Гудавичюса, З. Норкуса, В. Урбана, Б. Черкаса та інших – надають цінний матеріал щодо механізмів, етапів, рушійних сил і наслідків експансії Литви, Польщі, Тевтонського ордену та інших держав. Сукупність цих робіт дозволила реконструювати ключові закономірності зовнішньої експансії та взаємовпливи між державами регіону, хоча окремі сюжети (зокрема тевтонський чинник чи вплив Орди) залишаються недостатньо розкритими.

Методична складова має значно ґрунтовніше наукове опрацювання. Поняття критичного мислення, його структура, функціонування та роль у навчальному процесі достатньо широко представлені у працях сучасних

українських дослідників. Аналогічно, проблемне навчання має міцне теоретичне підґрунтя, зокрема завдяки працям А. Фурмана, В. Панок, С. Цаліна та ін. Проте інтеграція цих двох напрямків – розвиток критичного мислення саме через проблемне навчання – залишається в науковому середовищі малодослідженою. Саме тому синтетичний підхід, застосований у цій роботі, дозволив поєднати методичні концепції та практики в єдину логічну систему, де проблемні ситуації стають основою максимально ефективного формування критичного мислення в учнів.

Аналіз історіографії також засвідчив важливість опори на сучасні інтерактивні технології, компетентнісний і діяльнісний підходи, диференціацію навчання – як необхідні умови успішної реалізації проблемного навчання й розвитку критичного мислення в освітньому процесі.

РОЗДІЛ 2.

ПРОЦЕСИ ЗОВНІШНЬОЇ ЕКСПАНСІЇ ПОЛЬЩІ, ЛИТВИ ТА ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ В XIV–XV СТ.

В досліджуваний нами період українські землі, як і землі усієї Русі опинилися в вихорі масштабних міжнародних процесів, які супроводжувалися чисельними війнами, прикордонними конфліктами, етнічним та релігійним тиском і частими змінами кордонів, які докорінно змінили не тільки політичну але й етнічну карту Східної Європи і визначили подальшу долю та історичний розвиток українських земель і усієї Східної Європи загалом. В даному дослідженні ми спробуємо висвітлити ці процеси як єдину систему, ми спробуємо висвітлити ці процеси як єдину систему, де кожен елемент тісно пов'язаний з іншими. Для узагальненої назви згаданих вище явищ та процесів ми використовуємо термін «зовнішня експансія». Загалом слово «експансія» згідно словника іншомовних слів означає «загарбання чужих територій, ринків, джерел сировини; політика спрямована на політичне та економічне поневолення інших країн» [92, с.191].

Таке визначення навряд чи можна вважати повним, адже сюди слід додати культурну, мовну, етнічну експансію, тощо. Втім, останні в більшості випадків слідує за політичним та територіальним підкоренням, які, в свою чергу, досягаються за допомогою війни, що особливо актуально, коли мова йде про Пізнє Середньовіччя та початок Нового часу.

Як слушно відмітив В.Брехуненко, Московська держава не була єдиною, хто історично намагався поневолити українські землі вище згаданими методами, в досліджуваний період вони стали об'єктами зазіхань Польщі, Литви, Тевтонського Ордену, Угорщини, і кочових держав та політичних утворень. Про останні мова йти не буде, ми звернемо нашу увагу тільки на феодальні держави, адже кочовий лад вносить свою специфіку в механізми зовнішньої експансії і потребує здійснення окремого спеціального дослідження[41, с.8].

Оскільки ми вказували, що всі процеси зовнішньої експансії в регіоні мали характер взаємопов'язаної системи, то слушним видається встановити певну вихідну точку, подію або процес, які б цю систему сформували. Такою вихідною точкою ми вважаємо експансію німецьких чернечих рицарських орденів, а саме Тевтонського та Лівонського, які своєю діяльністю по "принципу доміно" запустили ланцюгову реакцію і напряду викликали, або здійснили значний вплив на експансію феодальних та племінних держав в Східній Європі. Для більш повного та вичерпного розуміння теми, слід коротко проаналізувати причини та передумови появи вище згаданих орденів в регіоні, окреслити ідейне підґрунтя та описати перебіг їхньої експансії до XIV ст.

Загалом, ми відстоюємо думку, що діяльність Тевтонського та Лівонського орденів була складовою більш масштабних процесів, якими була німецька зовнішня експансія та розвиток хрестоносного руху в Європі та Сході. Німецька експансія традиційно була спрямована на Схід ще з часів правління Меровінгів, якщо прийняти тезу, що в VII ст. вони продовжували залишатися германцями, і тільки в IX столітті, після розвалу Франкської імперії та згасання династії Каролінгів в Франції розпочалося формування власне французької нації. Сюди слід віднести експансію в басейн р. Ельби, завоювання і повну асиміляцію полабських слов'ян, вторгнення в землі, населені хорватськими племенами, розгром угорців, їх феодалізація та окатоличення, війни з Польщею, підкорення чеських земель, спроби схилити Русь до католицизму, зрештою, розподіл Візантійської імперії, тощо [37, с.26-27; с.54].

Хрестоносний рух німці вперше спробували поставити собі на службу та використати для ідеологічного та релігійного обґрунтування своєї зовнішньої експансії в середині XII ст. Мова йде про Перший хрестовий похід проти полабських слов'ян, організований герцогом саксонським Генріхом Левом в 1147 р. Експансія, яку історично вели німці, першою чергою, була спрямована проти етнічно і релігійно відмінних від них народів, яких в силу вказаних відмінностей асимілювати було дуже важко, що штовхало німців на використання більш жорстких та радикальних методів [67, с.127-131].

Наголосимо, що мова йде саме про заходи, спрямовані на підтримку гегемонії, а не її встановлення, адже як слушно відмітив Е.Гудавічюс, в Чехії, Польщі та Угорщині німецька гегемонія підтримувалася в значній мірі за рахунок підпорядкування та контролю церковної ієрархії, а отже була спрямована в "мирне русло" [89, с.37-39].

Станом на початок XII століття завдяки поразці німецького імператора в боротьбі за Інвеституру, перемозі Ключнійської реформації в католицькій церкві, остаточному окатоличенню та посиленню Польщі, Чехії та Угорщини і роздробленню Візантійської імперії усі потенційні шляхи для східної експансії німців були перекриті, за винятком одного, яким і стала язичницька Балтика. Модель і принципи експансії тут мало чим відрізнялися від тих, які німці практикували на Ельбі [59, с.232-234; 43, с.400-401].

Захопивши плацдарми і більшу частину Лівонії, німці за підтримки поляків, які були самі зацікавлені в припиненні тиску язичників на їхні південні землі, приступили до завоювання литовців та прусів. Ця політика здійснювалася "вогнем і мечем", але разом з тим супроводжувалася окатоличенням та колонізацією, до якої на перших порах залучалися не тільки німці, але й поляки. Така політика дала свої негативні наслідки, які вилилися в череду кривавих повстань, три наймасштабніші відбулися в Пруссії і ще кілька дрібніших в Лівонії, які на тривалий час підірвали сили хрестоносців. Повстання підтримувалися племенами литовців та жемайтів, які дуже швидко стали основним противником хрестоносців в регіоні. Разом із тим, щоб не буди вкрай категоричним, відмітимо що не всі балтійські племена консолідувались проти загрози з боку хрестоносців, деякі з них як вказує В.Урбан, навпаки користувалися взаємним ослабленням прусів та тевтонців для того щоб здійснювати грабіжницькі напади, що штовхало ці ослаблені племена до миру і пошуку підтримки в ордену, з яким вони не так давно ворогували. В подальшому цей досвід буде врахований орденом і використаний для втручання в литовські династичні міжусобиці другої пол. XIV ст. [89, с.52-57; с.63-64; с.68-70].

Маючи достатньо часу, ці племена змогли вивчити свого противника та пристосуватися до асиметричної боротьби з ним, використовуючи особливості місцевості (литовські землі були повністю покриті лісами) для організації засідок, раптових атак і швидких відступів, рейдів і т.д., вони в цілому змогли призупинити просування тевтонського ордену. Нездатність продовжувати експансію в Литві була в значній мірі викликана і внутрішніми проблемами ордену та його армії, яка, складаючись в основному з важко озброєних кінних рицарів, не могла воювати через відсутність будь якої урбанізації та замків, як опорних пунктів для контролю над підкореними територіями, відсутність доріг та достатньої кількості їди в регіоні, викликане як проблемами з логістикою, так і загальним економічним виснаженням та спустошенням даних земель в ході трьох кривавих пруських повстань та міжплемінної війни, не кажучи вже суто про тактичні питання, як то відсутність здійснення якихось значних спроб пристосуватися до способів ведення війни їх противників. Тевтонський орден завдав значних руйнувань прикордонним із Литвою територіям, створивши так звану «сіру зону», яка перебувала поза контролем обох сторін. Після цього орден зосередився на консолідації влади на підконтрольних йому землях та поступовому нарощуванні економічного потенціалу. У такий спосіб формувалася загальна картина литовсько-тевтонського прикордоння на початку XIV століття [89, с.73-78].

Активна експансія німців та їх спустошливі рейди змушували литовську племінну верхівку шукати механізми захисту власного етносу від асиміляції, спираючись на досвід пруських племен. Вихід був знайдений у консолідації племен та розпочаті власної експансії, що на перший погляд може здаватися дивним, проте історичний досвід свідчить про певну закономірність. Подібні процеси спостерігалися, наприклад, у Данії, коли данські племена, стикаючись із потенційною експансією франків, самі почали тиснути на германські та слов'янські племена в північній Німеччині, а також у пруських землях, де експансія поляків та вікінгів спричинила аналогічні реакції [89, с.41-44].

Литовці розпочали завоювання та підкорення руських земель, зокрема тих, що були ослаблені монгольською навалою та тривалими міжусобицями князівств на території сучасної Білорусі. Основною метою експансії було в першу чергу, доки фронт ще тримався, сформувати свого роду тиллові області, економічний потенціал яких може бути використано для протистояння тевтонському просуванню або бодай забезпечити собі шлях для відступу та порятунку, у разі, якщо стримувати німців далі не вдасться [26, с.67-68; 73, с. 196].

Руські князівства, після окупації Південної Русі монголами та встановлення васально-данинної залежності над більшістю територій Північної Русі, були, якщо не зацікавлені у встановленні влади литовців, то принаймні розглядали їхню активність як фактор, що дозволяв зменшити міжусобиці, надаючи боярству політичну стабільність та можливість зміни династії на заміну Рюриковичам. Таким чином ці події стали поворотним моментом і мали значні наслідки не лише для українських земель, а й для всієї Русі загалом [65, с. 157, 73 с. 197].

Окрім того, литовці розпочали більш активні військові дії на території Польщі, Мазовії та Волинського князівства, які здебільшого набули форми спустошливих набігів. Слід зазначити, що в період середини–другої половини XIII ст. далеко не всі руські князівства були зацікавлені у співпраці з литовцями. Північна Русь була зайнята власними проблемами – як внутрішніми, так і зовнішніми, пов'язаними з монгольською загрозою та активністю німецьких і шведських хрестоносців – і на той момент здебільшого не втручалася в литовські конфлікти. Псков і Новгород обрали оборонну стратегію і після перших невдалих спроб витіснити хрестоносців із Лівонії особливо активних дій не здійснювали [60, с.51; 73, с.209].

Галицьке та Волинське князівства, незважаючи на ослаблення, спричинене монгольською навалою, не лише не бачили потреби в співпраці з литовцями, а навпаки почали брати участь у загальному процесі експансії феодального світу на землі, населені балтами. Вони активно використовували

племінні та завойовницькі війни, спровоковані Тевтонським орденом і частково поляками, для втручання у литовські справи. Спершу йшлося про спільні галицько-волинські набіги на литовців і ятвягів, що не лише мали економічну вигоду, а й виступали значним консолідуючим фактором для місцевих удільних князів та боярства, подібно до практики часів Мономаха. Наступним етапом стало пряме втручання у династичні міжусобиці Литви та спроби утвердити православ'я як протипагу подальшій експансії католицького світу [47, с.235-236].

Проте ні православ'я, ні католицизм на той момент не мали змоги надовго утвердитися в Литві. Повернення до язичницької традиції було посилене пруськими повстаннями та поразкою тевтонської армії від жемайтів у битві при Дубре 1260 р., а після смерті Міндовга у 1263 р. і початку династичних міжусобиць, що тривали до 1295 р., ця язичницька реакція закріпилася в країні [88, с.138, 105, с.47].

Що ж до Польщі, то на перших етапах експансія Тевтонського ордену принесла їй значну користь. Незважаючи на феодальну роздробленість, польським землям вдалося за допомогою хрестоносців вирішити пруську та ятвяжську проблеми, захистити власні території від спустошливих нападів і забезпечити собі свободу дій у боротьбі за Галичину та Волинь. На той час польські феодальні еліти ще не усвідомлювали повного масштабу загрози, що випливала з формування потужного Тевтонського ордену на східних кордонах, адже орден на перших етапах був значною мірою залежний від притоку польських рицарів та рівня їх участі у військових кампаніях проти язичників, а також страждав від активного руху опору [50, с.51-53].

Таким чином складалася ситуація в Північній та Центральній Східній Європі наприкінці XIII ст. Кожна зі сторін займала, фактично, вичікувальну позицію, одночасно зміцнюючи власні сили, шукаючи союзників і плануючи подальші дії, які були реалізовані вже в XIV ст. з метою розширення кордонів. Тевтонський орден не був винятком. Усвідомивши нездатність вести війну проти жемайтів та литовців тими самими методами, що застосовувалися в

Пруссії, хрестоносці перейшли до стратегії затяжної війни на виснаження. Вона передбачала фортифікацію прикордонних територій, будівництво замків та укріплених пунктів як плацдармів для нападів на ворожі землі, а також проведення спустошливих рейдів порівняно невеликими загонами воїнів. Мета цих рейдів мала комплексний характер: терор та пригнічення місцевого населення, послаблення демографічного потенціалу через захоплення полонених і завдання втрат мирному населенню. У довгостроковій перспективі така стратегія мала забезпечити поступове витіснення населення у віддалені регіони Литви, потенційно примусити литовців переселятися у руські князівства як елемент стратегії експансії, дестабілізувати регіон і, використовуючи загальне спустошення, здійснити його феодалізацію. На цьому етапі феодалізація передбачала насамперед створення мережі замків і укріплених пунктів для контролю над територіями. Досвід Пруссії демонстрував, що заселення підконтрольних земель колоністами було ефективнішим за сподівання на контроль місцевого населення, поки рицарські гарнізони перебувають у замках. Таким чином замок ставав не лише пунктом військової та адміністративної присутності, а й інструментом колонізації та засобом її захисту [49, с.208-210].

Завершивши боротьбу за владу, що розгорілася після смерті Міндовга, відновивши язичництво та стабілізувавши ситуацію на північному кордоні, литовці надали можливість жемайтам самостійно протистояти хрестоносцям, водночас продовжуючи започаткований у XIII ст. процес зовнішньої експансії [89, с.76-77].

Загалом на цьому етапі зовнішньої експансії ВКЛ можна виділити два напрямки. Південний включає території Білої та Південної Русі, зокрема Галичину та Волинь, хоча за потреби ці регіони можна розглядати як окремий напрямок. Східний охоплює експансію на північно-руські землі, такі як Смоленщина, Твер, Псков, а також конфлікти з Московським князівством. Для початку доцільно розглянути більш значущий із них – південний напрямок.

Як уже зазначалося, під час експансії литовців за правління Міндовга було приєднано Чорну Русь та окремі території сучасної Білорусі. У ході міжусобиць другої половини XIII ст. контроль над цими землями дещо послабшав, проте за правління князя Вітенаса (1295–1315 рр.) його було відновлено, а також приєднано Турово-Пінщину та Підляшшя. Як зазвичай, наступник Вітенаса, князь Гедимін (1315–1341 рр.), продовжив політику експансії в білоруських князівствах, започатковану та відновлену його батьком. За правління цих двох правителів було приєднано Полоцьке, Вітебське, Менське, Заславське та низку інших князівств. Проте встановити точні дати приєднання та в цілому проаналізувати супровідні процеси є доволі складно через, як зазначають історики, брак джерел [88, с.137-140; 41. с. 17; 105 с.48].

За правління Гедиміна розпочинається процес експансії Великого князівства Литовського безпосередньо на українські землі, передусім на територію Галицько-Волинського князівства. Варто відзначити, що на цьому напрямку литовці були змушені застосовувати інші підходи, оскільки Галичина та Волинь, на відміну від інших руських князівств, уже не були слабкими і поглиненими Великого князівства Литовського; це було самодостатнє, досить сильне князівство, що поступово наближалось до періоду занепаду та політичної кризи. У зв'язку з цим литовці обрали династичний підхід, що вилилося у шлюб між Любартом, сином Гедиміна, та володимирською княжною приблизно між 1316 та 1320 рр. У 1323 р., після смерті останніх Романовичів, литовці спробували посадити Любарта на волинський престол, проте втручання Польщі, Мазовії та Угорщини цього не дозволило. На престолі утвердився Болеслав-Юрій Тройденевич, тоді як Любарт отримав землі в східній частині Волині. Цим було розпочато втягування Литви у боротьбу за спадщину Романовичів [45, с.59-60].

Після смерті Болеслава Тройденевича володимирське та галицьке боярство визнало своїм правителем Любарта Гедиміновича, в ході чого втручання Литви в боротьбу за спадщину Романовичів перейшло на якісно новий рівень, адже тепер цією землею, як і в поглинутих білоруських

князівствах правив член литовської династії, який до того ж розпочав передачу місцевих удільних князівств своїм родичам. Поляки не забажали миритися з інкорпорацією Галицько-Волинського князівства до складу ВКЛ, а тому домоглися передачі управління Галичиною Дмитру Детьку, представнику пропольської фракції галицького боярства. Невдовзі, підготувавши ґрунт у Галичині, поляки за підтримки Мазовії розпочали війну проти Любарта та місцевих литовських князів. Втручання Угорщини як союзника Польщі призвело до втрати Галичини Любартом. Закріпивши за собою Волинь, що було підтверджено угорцями у 1352 р., Любарт втягнувся у затяжну війну з поляками (до 1366 р.) та угорцями за Галичину. Конфлікт тривав і після його смерті у 1383 р., завершившись анексією Галичини Польщею в 1387 р., що було затверджено Островською угодою 1392 р. [45, с.61-65].

Ця війна вже на ранніх етапах демонструвала певні зміни у литовській зовнішній експансії ближче до середини XIV ст. Якщо за правління Гедиміна експансія здебільшого здійснювалася централізовано, а великий князь виступав її об'єднавчим фактором, то після його смерті спостерігається поступовий відхід від такої практики. Проведення експансії та ведення воєн перекладається на представників правлячої династії, які претендують на ті чи інші території і здійснюють контроль над ними власними силами, за підтримки центру. Прикладом цього слугує волинський досвід.

Наступний етап литовського просування в Південній Русі розпочинається після того як Гедимін помер в бою тевтонцями в 1341 р. Запускається уже описаний вище процес, коли представники правлячої династії починають захоплювати для себе плацдарми в Південній Русі та самостійно проводити експансію. Так Ольгерд Гедимінович захопив собі Любеч з околицями, а його брат, Коріат-Михайло Гедимінович розпочав експансію на Поділлі, встановивши контроль на цих землях. Причини змін у литовській зовнішній експансії слід шукати насамперед у загальному послабленні та дестабілізації Золотої Орди, що розпочалися після смерті хана Узбека. Його правління традиційно вважається своєрідною «золотою добою» цієї держави. Паралельно

у Лівонії 1343 р. відбулося масштабне повстання місцевого населення, яке призвело до продажу Данією Північної Естонії Лівонському ордену. Це змусило лівонських рицарів та адміністративний апарат зосередитися на придушенні повстання і ліквідації його наслідків та інтеграції нових територій до складу своїх володінь [73, с.122-123; 89 с.214-216].

Ситуація в самій Литві також не була стабільною. Після усунення від влади Явнутія було встановлено співправління синів Гедиміна – Ольгерда та Кейстута. Двовладдя містило в собі потенціал до міжусобиць: Кейстут контролював етнічне ядро литовської держави – власне Литву, Жемайтію та Чорну Русь, організовуючи оборону від тевтонських нападів. Ольгерд же отримав під контроль значні руські землі, що спонукало його шукати підтримки місцевих князів та бояр через продовження експансії на Русь та протиставлення себе Золотій Орді.

Початок громадянської війни в Золотій Орді, яку різні дослідники датують 1357 або 1359 рр., створив передумови для остаточного звільнення Південної Русі від ординської зверхності. Литовці випробовували реакцію Орди поступовими акціями – захоплюючи менш значні території, такі як Поділля та Любецька земля. Відсутність серйозної протидії на початковому етапі, коли Орда ще зберігала формальну цілісність, показала Ольгерду слабкість ханської влади. Після початку смуту шанси на організований спротив Орди зменшилися, і литовський князь вирішив перейти до активних дій. За підтримки руських дружин, а також військ братів Коріата і Любарта Гедиміновичів (значну частину яких, імовірно, складали місцеві русичі), Ольгерд встановив контроль над Чернігово-Сіверщиною, Переяславщиною та Київщиною. Кульмінацією цього наступу стала битва на Синіх Водах (1362 р.), де об'єднані сили литовців і русинів завдали поразки Перекопській, Кримській та Ямблужській ордам, які у міжусобицях займали важливе становище у регіоні [105, с.52].

Унаслідок цих подій на початку 1360-х рр. значну частину Південної Русі, а також білоруські землі було визволено з-під влади Орди та включено до складу Великого князівства Литовського.

Повертаючись до попередніх подій, слід розглянути розвиток литовської експансії на східному напрямку. З точки зору литовської сторони, політична ситуація в Північній Русі певною мірою нагадувала становище в Галицько-Волинській державі. Після монгольського вторгнення ця територія опинилася в стані роздробленості, поділеної на низку удільних князівств. Перебуваючи у васально-данинній залежності від Золотої Орди, вони були змушені розв'язувати дві ключові задачі:

1. Здійснювати політичне балансування у відносинах з Ордою та перешкоджати заходам, спрямованим на посилення монгольського контролю й обмеження політичної автономії місцевих князівств.
2. Укріплювати власні позиції та, наскільки це було можливим, реалізовувати програму об'єднання роздроблених руських земель в єдину державну структуру.

На початку століття претендентами на роль тієї сили, під егідою якої буде здійснюватися таке об'єднання виступали Суздаль, Тверь і Москва, серед яких остання користувалася підтримкою монголів. Більшість державних утворень балансувала між цими трьома гравцями, в тій чи іншій мірі спираючись на їх підтримку, або будучи як Новгород та Псков, зацікавлені в торгівлі з ними [71, с.46-47].

Таким чином, наявність у регіоні потужних сил, здатних претендувати на об'єднання земель та організацію опору Орді, робила ситуацію відмінною від Південної Русі. Безпосередня військова присутність монголів тут була менш необхідною, проте залишалися можливості для їхнього втручання у справи окремих князівств, які не прагнули підпорядковуватися жодній із великих сил або потребували зовнішньої підтримки у боротьбі з конкурентами [90, с.101-102].

Вважаємо за необхідне детальніше розглянути питання, пов'язані зі спробами застосування в Північній Русі того самого сценарію експансії, що раніше здійснювався на Півдні. У цьому випадку слід підкреслити, що лише небажання й відсутність потреби з боку північноруських удільних князівств ще

не були достатніми чинниками, аби стримати литовців від більш активного втручання. І справді, на перший погляд може здаватися незрозумілим, чому не приєднати такі землі, як Псков чи Смоленськ, або навіть не вступити в союз із Москвою для розгрому Твері та інших конкурентів. На нашу думку, відповідь на це питання полягає в загальному механізмі впливу зовнішньої експансії на етногенез і політичний розвиток суспільства, яке зазнає такого тиску. Раніше ми вже наводили приклади прусів та власне литовців, у середовищі яких тевтонська загроза викликала швидкі об'єднавчі процеси та політичну консолідацію. Подібних прикладів в історії можна знайти достатньо, щоб вважати таку реакцію закономірністю. Литовські правлячі еліти добре усвідомлювали цю закономірність і, відповідно, не поспішали застосовувати її до руських князівств. Адже в такому випадку могли б виникнути такі варіанти розвитку подій:

1. Експансія Великого князівства Литовського різко пришвидшує об'єднавчі процеси в регіоні та сприяє формуванню об'єднаної Північно-Руської держави під егідою, наприклад, Твері або Москви, у тій чи іншій політичній формі.
2. Втручання ВКЛ у регіоні призводить до зворотної реакції з боку Золотої Орди, яка посилює підтримку противників литовців і сприяє формуванню антилитовської коаліції, що в перспективі могло призвести до виникнення тієї ж об'єднаної держави.
3. Втручання Великого князівства Литовського могло призвести до прямого збройного конфлікту з Золотою Ордою. На це вказує, зокрема, похід ординців на Литву у 1315–1316 рр., що був реакцією на перші спроби литовців впливати на справи Твері не лише військовими, а й політичними та династичними методами [73, с. 219-223; 71, с.47-49].

Усі три сценарії були однаково не вигідними для Великого князівства Литовського, верхівка якого не була зацікавлена ані у війні з Ордою, ані тим більше в об'єднанні Північної Русі. Теоретично можливим було спробувати

спровокувати Орду на посилення власної експансії в регіоні та на підсилення контролю над місцевими державами, що автоматично штовхало б русичів до співпраці з ВКЛ. Проте на практиці реалізація такого сценарію вимагала б сформованої широкої мережі впливу, яка охоплювала б не лише прикордонні, а й центральні території регіону – чого насправді ніколи не було. Крім того, на той момент співпраця з місцевими елітами та їх асиміляція не відповідала існуючій моделі литовської експансії.

Підсумовуючи, аналіз литовських експансіоністських моделей на двох напрямках протягом окресленого періоду дозволяє зробити кілька висновків, що стосуються «оксамитового проникнення» на українських та білоруських землях. Суть цього терміну полягає в методах і способах, які використовували литовці для утвердження своєї влади та контролю над територіями Русі, що входили до сфери їхнього впливу. На даному етапі, на думку Уривалкіна, не відбувалося суттєвих обмежень політичної або культурної самостійності руських князівств. Литовські правителі дотримувалися принципу «старого не чіпати, нового не вводити», тобто зберігали статус-кво за умови визнання литовського суверенітету. Проте на чолі кожного князівства часто ставав представник литовської правлячої династії – син, брат або інший родич великого князя. Водночас місцеве руське боярство активно взаємодіяло з цими правителями, виступало радниками, складало основу війська і, ймовірно, впливало на політику удільних литовських князів, оскільки ті потребували підтримки місцевих еліт для зміцнення власних позицій у відносинах із центральною владою. Окрім того, литовці, перебуваючи на нижчій стадії культурного розвитку, почали активно засвоювати досягнення культури Русі. Мова, закони та писемність, що застосовувалися на приєднаних землях, залишалися руськими, а не литовськими. Значна частина литовської знаті на цих територіях приймала православне хрещення та використовувала давньоруську мову для адміністративного та повсякденного спілкування [95, с. 119- 121].

Таким чином, литовці дійшли висновку, що силове, примусове нав'язування чужої політичної моделі в Русі було неможливим, і інтеграцію цих земель можна було здійснити лише через збереження існуючих порядків. Литва також не мала демографічного потенціалу для масштабної колонізації та асиміляції цих територій.

Керівництво Тевтонського ордену вчасно змогло стабілізувати ситуацію як на підконтрольних йому територіях, так і на литовському пограниччі. Через кілька років після зниження інтенсивності експансії наслідки подій початку XIV століття у Франції та Італії вплинули на Східну Європу. Ці події відобразилися не лише на прямій експансії Тевтонського ордену, а й опосередковано вплинули на політику Великого князівства Литовського, що робить доцільним їх короткий розгляд. Йдеться про процеси централізації політичної влади у Франції та становлення одноосібної, централізованої влади монарха з подальшими претензіями на абсолютизм. Король Франції Філіп IV проводив активні військові кампанії з двома основними цілями: стримування сепаратизму на периферії, коли війська короля вторглися в Фландрію, та розширення королівського домену, що вилилося в приєднання Ліона, Лілля та Гієні. Ведення війни значно виснажило королівську скарбницю, що змусило Філіпа ввести заборону на вивіз шерсті з Фландрії, карбувати знецінену монету, а згодом наслідувати приклад Плантагенетів: як Едуард I він заборонив вивіз церковної десятини до Риму, оголосивши її власністю корони. У конфлікті з папством централізована французька держава здобула перемогу: папські інтердикти не спричинили феодалної смути та виступів королівських васалів проти короля, як це мало місце у Священній Римській імперії, а навпаки – консолідували правлячі стани навколо Філіпа IV. У результаті в 1303 р. розпочався Авіньйонський полон пап, під час якого папу Боніфатія VIII було ув'язнено у французькому місті Авіньйон. До 1378 р. усі наступні папи обиралися з числа французьких кардиналів, що створювало підстави вважати їх прямими ставлениками французького короля. Це проявилось уже в 1307 році, коли папа надав Філіпу дозвіл на розгром Ордену тамплієрів, враховуючи його

володіння і багатства, накопичені в ході лихварських операцій і війни на Сході, він був одним з наймогутніших феодалів тогочасної Європи [37, с.133-137].

На практиці це означало для Тевтонського ордену суттєве послаблення позицій. Перш за все, орден позбавлявся підтримки папства майже повністю, адже авторитет папи різко впав після поразки у конфлікті з французьким королем, а його фінансові ресурси були значно обмежені. Втрата папської підтримки потенційно означала, що орден утратив захист від агресії з боку будь-якої сусідньої християнської феодальної держави, який раніше забезпечував йому вплив і легітимність через авторитет папи. Крім того, верхівку ордену неминуче насторожували події, пов'язані з розгромом Ордену тамплієрів. І справді, як вже зазначалося, ще з часу заснування Тевтонського ордену поляки планували встановлення контролю над ним та його землями, тож у нових умовах ніхто не міг гарантувати, що вони не спробують реалізувати ці плани знову.

Становище Тевтонського ордену було при цьому значно складнішим, ніж у його колег-хрестоносців у Франції, оскільки орден був сильно залежний від притоку ресурсів із Західної Європи. Передусім йшлося про людські ресурси для армії та, другорядно, для колонізації. Частина рекрутів прибувала з Англії та Шотландії морським шляхом, але цей спосіб був доступний лише відносно заможним рицарям і не охоплював бідніші стани населення. Основний потік людей надходив у Пруссію сухопутними шляхами, переважно німці з Баварії, Швабії та інших герцогств. Відповідно, поляки з Великопольщі, Помор'я та Мазовії могли контролювати сухопутний кордон і частково морський, опираючись на порти Данцига. У результаті армія ордену ризикувала поступово виснажитися в затяжних війнах із литовцями, що могло призвести або до анексії ордену, або до його добровільної залежності від держави, здатної забезпечити необхідний притік людських ресурсів. Для запобігання такому сценарію, згідно з логікою ситуації, ордену було необхідно збільшити кількість військ та активізувати рейди на литовські території [50, с.57-58].

Відповідно, керівництво ордену наважилося на надзвичайно невігідний у ідеологічному плані крок – розпочало війну проти Польщі за контроль над Помор'ям. Ідеологічна невігідність цього кроку є безсумнівною, адже створювалася ситуація, коли рицарський чернечий орден, що декларував своєю головною місією боротьбу з язичниками, так і не досягнувши остаточного успіху на Балтійському напрямку, здійснив агресію проти іншої католицької держави. Разом з тим, окрім забезпечення сухопутного зв'язку зі Священною Римською імперією, цей крок мав і певні переваги: відкривалася перспектива покращення стосунків з імператором, чия позиція зміцніла після падіння його давнього опонента – папи, що відтепер перебував в Авіньйоні. Крім того, орден отримував можливість налагодити тісніші контакти з Ганзою через патриціат Данцига, який уже тоді був важливим ганзейським містом [90, с.76].

Початком цих подій став 1308 рік, коли в Помор'ї спалахнуло повстання проти одного з претендентів на об'єднання польських земель – Владислава Локетка. Повсталі звернулися по допомогу до маркграфства Бранденбург, правителі якого мали певні, хоча й доволі слабкі претензії на Помор'я, що виникли ще кількома десятиліттями раніше [90, с.113-114]. Маркграф Вальдемар, тодішній правитель Бранденбургу, ввів війська на територію Помор'я і розпочав облогу Гданська. У цій ситуації Владислав Локетек запропонував пропольській фракції міста звернутися за допомогою до Тевтонського ордену. За твердженням Нормана Дейвіса, тевтонці офіційно викупили права на претензії щодо Помор'я і лише після цього розпочали військову кампанію, яка супроводжувалася витісненням військ Вальдемара та окупацією всього регіону. Згодом німецький імператор підтвердив легітимність цієї операції, затвердивши передачу прав, здійснену орденom [53, с.115; 50 с.77].

Ці події відіграли важливу роль в історії регіону та у формуванні практики зовнішньої експансії держав. Перш за все, Тевтонський орден здійснив експансію проти католицької держави, виробивши при цьому досвід здійснення цієї експансії, який полягав в першу чергу в якомога більш строгій

та чіткій юридичній та ідеологічній легітимізації анексії тієї чи іншої території. Орден змушений був притримуватися легітимізувати свою експансію не тільки по причині недопустимості війни проти інших католицьких держав, але й через його статус рицарського ордену, де не існувало спадкової влади, а члени ордену давали обітницю безшлюбності, що відрізняло його від феодальних держав. Таким чином, ситуація в Східній Європі змінилася, адже тепер Орден отримувал сухопутний кордон зі Священною Римською імперією, що отримувати звідти збройну підтримку та колоністів і продовжувати боротьбу з Литвою [50, с.79-80; 69, с.122-124; 90 с.114-116].

Невдовзі після цих подій значно прискорюються об'єднавчі процеси в польських землях, які у 1320 р. завершилися проголошенням об'єднаного Польського королівства під владою переможця в об'єднавчих війнах Владислава Локетка. Ми не будемо детально зупинятися на останніх етапах цього процесу та боротьбі Локетка з Генріком Сілезьким, Пржемислідами й іншими претендентами, проте важливим видається висвітлення ролі тевтонської експансії в регіоні та її впливу на консолідацію польських земель. У свідомості поляків рицарі Тевтонського ордену асоціювалися насамперед із німцями, попри те що серед них були представники й інших народів. На той час поляки ставилися до Ордену радше нейтрально, а головну загрозу вбачали у Священній Римській імперії. Проте, коли Філіп IV «розв'язав руки» німецькому імператорові, фактично підпорядкувавши папство, загроза відновлення тиску з боку імперії різко зростає. Поляки традиційно з підозрою та ворожістю ставилися до німців, враховуючи всю попередню історію польсько-німецьких відносин, що тягнулася ще з X століття. Цю антинімецьку налаштованість можна простежити й на завершальному етапі об'єднання Польщі: саме вона значною мірою зумовила падіння Генріха Сілезького, на особистість якого сильно вплинули німецька культура й оточення. Він активно заохочував колонізацію Сілезії німцями, посилював їхній вплив при своєму дворі, що викликало опір серед польських еліт, що формувало загрозу перетворення Сілезії і підконтрольних Генріку земель на придаток імперії [90, с.111-112].

Ці побоювання ще більше посилювалися, коли одночасно з активізацією Сілезії Бранденбурзьке маркграфство висунуло претензії на Помор'я. Як уже зазначалося вище, ця політика завершилася вторгненням маркграфа Вальдемара та облогою Гданська. Проте, попри всі ці події, серед поляків усе ще зберігалася віра в існування так званих «добрих німців», із якими можна було домовитися, а подекуди навіть співпрацювати. Яскравим підтвердженням цього стало звернення по допомогу до Тевтонського ордену в 1308 році. Втім, окупація Орденем Помор'я, на нашу думку, остаточно розвіяла цю ілюзію та закріпила в польській суспільній свідомості антинімецьку спрямованість, що згодом визначала політику держави на північних кордонах упродовж майже двох століть. Наслідки тевтонської експансії та загального оформлення антинімецьких настроїв проявилися вже невдовзі – під час придушення Владиславом Локетком повстання німців у Кракові. Ці події супроводжувалися масштабними репресіями проти учасників заколоту й фактичною «фільтрацією» населення за мовною ознакою. Причому під переслідування потрапили не лише німці, а й чехи, яких оголошували союзниками німецького імператора та німецьких рицарів у Пруссії. Окрім цього відомі приклади відлучення знатних людей від церкви за їх участь в германізації Сілезії [54, с.117].

На нашу думку, у цьому випадку спостерігалися процеси, подібні до тих, які відбувалися й у литовському середовищі під час зіткнення з експансією Тевтонського ордену. Зазнаючи потужного тиску з боку німецької експансії як із Заходу, так і з Півночі, що в цілому становила безпосередню загрозу національній ідентичності, польські еліти прискореними темпами переорієнтовувалися від підтримки феодальної роздробленості до посилення об'єднавчих тенденцій. Метою цього було створення політичної структури, здатної організувати ефективний спротив зовнішній агресії. Адже за відсутності цього зовнішнього чинника ніщо не завадило б регіональним елітам окремих польських князівств висунути чи навіть запросити на престол нових претендентів після смерті Генріка Сілезького та Пржемислідів [63, с.61].

Тевтонська експансія була не просто одним із чинників, що призвели до об'єднання Польщі, але й важливим стимулом для формування польської зовнішньої експансії. Ми вже зазначали закономірність, відповідно до якої зовнішній тиск або експансія з боку однієї держави чи етносу викликає у іншого аналогічну реакцію та змушує його переходити до активного територіального розширення. Цей механізм повною мірою проявився і в Польському королівстві, яке невдовзі після свого об'єднання розпочало поглинання сусідніх територій, що потенційно могли стати здобиччю Тевтонського ордену. У результаті протягом кінця 1320х-початку 1330х рр. виникла низка прикордонних конфліктів, через які ситуація на польсько-тевтонському рубежі стала нагадувати аналогічну до тієї, що існувала на литовсько-тевтонському кордоні, з тією лише різницею, що спірні землі у випадку Польщі були значно більшими за площею [26, с.131- 135; 50, с.87-92].

У цих конфліктах Владислав Локетек застосовував уже відпрацьовану поляками доктрину війни "чужими руками", втягуючи в свої війни сусідні держави через встановлення стосунків із їхніми правлячими елітами. Так, було сформовано династичний союз із Литвою: син Владислава Казимир одружився на литовській принцесі Альдоні. Після цього Владислав дозволив литовській армії пройти через свої землі, щоб вони розграбували Бранденбург, який у феодалних міжусобицях виступав проти нього. Спустошення, вчинені литовцями, викликали негативну реакцію по всій Європі. Це дало змогу Тевтонському ордену звинуватити Локетека в підтримці язичників, закріпити це звинувачення на юридичному рівні під час укладення договору з Генріком Сілезьким і вторгнутися в землі, на які претендував Владислав. Як бачимо, Орден усе частіше змушений легітимізувати свої дії, використовуючи дипломатичні та юридичні механізми для ведення війни проти поляків, що він робив і надалі. Магістр Вернер фон Орзельн захопив Добжинську і Плоцьку землі та значні території в Куявії, де його наступ був зупинений, і вже наступного року хрестоносці були вибиті військами Владислава. Владислав

позбавив володінь частину куявських удільних князів та васалізував Плоцьк [90, с.120- 121; 60, с.68].

У цілому конфлікти за ці території тривали ще кілька років і завершилися підписанням миру між Орденом та Польщею. У ході війни тевтонці ще раз застосували стратегію «купівлі» претензій на територію, що слугувала метою їхньої експансії, з метою легітимізації власних претензій, які не могли бути отримані іншим способом. Вони викупили у Яна Люксембурга претензії на Добжинську землю, яка, проте, була повернена Польщі вже після смерті Владислава, відповідно до умов Калішського миру 1343 р., який закріпив за Орденom Східне Помор'я [53, с.118].

Початок вказаних сутичок між Польщею та Тевтонським орденom співав в часі зі спробами порозуміння та зближення між тевтонцями та Галицько-Волинською державою. Джерельний актовий матеріал часів правління князів Андрія та Лева а також Юрія II Болеслава Тройденовича фіксує надання привілеїв торунським купцям, запевнення в дружбі та прихильності з боку Галицько-Волинських правителів, та обіцянки захисту від татарів. Існують різні версії, хто був ініціатором даного зближення, але можна стверджувати що обидві сторони були зацікавлені в ньому. Руським князям потрібно було знайти собі союзника для стримування литовської експансії, яка почала загрожувати державі після захоплення Підляшшя, в той час як Тевтонський орден прагнув забезпечити союз або нейтралітет Галицько-Волинського князівства на випадок назріваючої масштабної війни з Польщею [19, с.150-158; 48, с.19-20;].

Перспектива такого союзу була однаково не вигідна як для Польщі так і для Литви, що поклало перед цими державами потребу послаблення та завоювання Галичини та Волині, створивши передумови для розгортання боротьби за Галицько-Волинську спадщину.

Казимир III уклав мир не тільки з тевтонцями, але й з Богемією та Угорщиною, заплативши Яну Люксембургу викуп в обмін на відмову від його претензій на Польщу та Куявію. Таким чином у нього були розв'язані руки для експансії в східному напрямку, що означало відновлення втручання в Галицько-

Волинські справи [53, с.118]. В. Зашкільняк вказує, що утвердження на княжому столі в 1325 р. Юрія II Тройденовича відбулося не лише за вибором місцевих бояр, але й під тиском Владислава Локетека, що видається цілком вірогідним. Адже, як показали подальші події, Юрій II почав діяти в інтересах католицької цивілізації: надавав широкі права німецьким і чеським колоністам, сприяв католицькому духовенству тощо. Це викликало негативну реакцію серед бояр і призвело до отруєння самого Юрія Болеслава групою змовників на чолі з воєводою Перемишля Дмитром Дедьком та переорієнтації боярства на литовського князя Любарта-Дмитра Гедиміновича [88, с.106; 60 с.71].

Поляки намагалися поширити свій вплив у князівстві через асиміляцію еліт, першим кроком якої було приведення до влади лояльного ставленика. Однак у цьому випадку ця стратегія не спрацювала, і їм довелося застосовувати нові механізми експансії, специфічні для тих історичних умов, у яких перебували Галичина та Волинь. Специфіка ситуації посилювалася тим, що йшлося про землі, населені «схизматами» православної віри, що відрізняло їх від католиків. На відміну від Литви та Ордену, чий методи і стратегії зовнішньої експансії та узалежнення територій були доволі вузькими та визначалися конкретними обставинами, на думку В. Брехуненка: «Арсенал польських заходів охоплював стратегії, ґрунтовані практично на всіх поширених в Європі формах узалежнення: інкорпорацію, унії, сюзеренітет, ленну залежність. Зрозуміло, що в кожному конкретному випадку вибір залежав від спроможності нав'язати свою гру. Як відправний пункт широко використовувалися збройні вторгнення» [41, с.32].

Для встановлення контролю над Галичиною Казимир III вирішив застосувати пряму збройну інтервенцію, що в значній мірі диктувалося поширенням тут литовських впливів. Князівства треба було анексувати як можна швидше, поки там не укріпились Гедиміновичі. Однак і в цій ситуації польська еліта намагалася полегшити воєнний тягар шляхом залучення до конфлікту третьої сторони. У 1339 р. Казимир III уклав у Вишеграді угоду з королем Угорщини Карлом Робертом Анжуйським, за умовами якої останній

передавав йому Галичину (угорські претензії на ці землі, що сягають часів династії Арпадів, видаються досить сумнівними). Казимир отримував Галичину у довічне володіння, але зобов'язувався у випадку відсутності чоловічого спадкоємця заповісти її синові Карла – Людовіку [63, с.63].

Укладення цієї угоди та отруєння Юрія-Болеслава II вже наступного року стали підставою для цілком обґрунтованих припущень, що змова проти нього була зумовлена не його етнічною політикою, а могла бути інспірована самим Казимиром [45, с.61].

Скориставшись нестабільністю після смерті Юрія II, Казимир III захопив Львів за допомогою об'єднаних польсько-угорських військ. Проте йому не вдалося закріпитися там через опір боярства та місцевого населення. Пограбувавши й спаливши княжий замок, він змушений був відступити. У Галичі тим часом утвердилася боярська фракція на чолі з Дмитром Дедьком. Через кілька місяців Казимир здійснив новий похід, залучивши до конфлікту й папу Бенедикта XII, який своєю буллою проголосив хрестовий похід на Русь. З більшими силами полякам вдалося окупувати Галичину. У відповідь розпочалася інтервенція литовців, що призвела до захоплення значних територій Волині, про що вже йшлося вище. На короткий час у 1344 році Любарт зумів утримати свої позиції і в Галичині [105, с.21- 23; 65 с.143].

У 1349 р. відбувся третій похід Казимира III, який охопив уже не лише Галичину, а й Волинь. Ця кампанія стала найуспішнішою та дозволила Казимиру закріпитися на більшій частині територій князівства, за винятком тих, де владу зберігав Любарт Гедимінович. Водночас локальні конфлікти між поляками та литовцями за контроль над регіоном тривали аж до 1387 р. [18, с.30-32; 60, с.71- 72; 88. с.107].

Показовим у цій боротьбі став 1366 р., коли Казимир III здійснив свій четвертий похід у Галичину, що призвів до офіційного закріплення кордону між Польщею та Великим князівством Литовським. У ході переговорів Казимир передав у ленне володіння литовському князю Юрію Наримунтовичу Белз і Холмщину, тоді як Олександр Коріатович отримав Володимирську

землю. Цей прецедент є надзвичайно показовим, адже він свідчить про спробу втягування литовських еліт у польську політичну систему через встановлення васально-ленних відносин із перспективою їх подальшої асиміляції [14, с.121-125].

Територіальна експансія Польського королівства тривала й після приєднання Галичини та більшої частини Волині, охоплюючи всі напрями. Насамперед вона була спрямована на ліквідацію дрібних уділів, що зберігали умовну незалежність після періоду удільної роздробленості та становили пережиток тієї епохи, перетворюючись на деструктивний чинник. Їх усунення було необхідним щонайменше для того, щоб унеможливити втручання сусідніх держав, зокрема Тевтонського ордену, у їхні внутрішні справи. Цей процес активно відбувався за правління Казимира III, який успадкував від батька достатній рівень централізації держави та боєздатне військо, що дозволяло проводити активну збройну експансію. Одним із найвагоміших здобутків цього періоду стало встановлення у 1351 р. ленної залежності Мазовії. Проте вона ще майже два століття зберігала автономний статус і була остаточно інкорпорована до складу королівства лише в 1526 р. [60, с.72; 53, с.118; 41, с.30].

Ситуація із встановленням фізичного контролю над польськими етнічними землями та територіями споріднених із поляками субетносів розвивалася значно успішніше, ніж у Галичині та на Волині. Про це свідчать чотири походи Казимира III та подальша нестабільність у регіоні за його наступників. Визначальним чинником була позиція місцевих боярських груп, у середовищі яких існували відмінності у статусі, світогляді та політичних орієнтаціях. Якщо волинське боярство традиційно підтримувало княжу владу, то галицьке, навпаки, часто виступало головним опонентом централізаторських заходів князя. Данилу Романовичу вдалося на певний час приборкати боярську верхівку, що було закріплене його спадкоємцями. Однак уже в середині XIV ст. боярство знову почало посилювати свої позиції. Очевидно, Казимир III

враховував цю обставину, тому головний удар своєї експансії він спрямував передусім на Галичину, а не на Волинь [105, с.40; 74, с.72-74].

Крім того, ситуація складалася так, що Велике князівство Литовське у боротьбі за Галичину не залучало основні княжі війська, а перекладало ведення бойових дій на дрібних князів із династії Гедиміновичів та їхні дружини. Ці сили були малочисельними порівняно з польським королівським військом, що змушувало литовців спиратися на місцеве боярство. Політична позиція останнього відповідно ставала ключовою для контролю над Галичиною та Волинню [41 с.37; 44, с.374].

Проте конфлікт між королівською владою та місцевими феодалами, особливо великими землевласниками, яких пізніше стали називати магнатами, мав місце не лише в землях Русі, але й на всіх територіях, що приєднувалися до складу Польського королівства в цей період. Під час цього процесу чітко проявилася відмінність між польською та литовською моделями експансії. Польща, будучи класичною феодалною державою католицького зразка, завжди прагнула повної уніфікації та асиміляції всіх земель, що входили до її складу. Проте навіть в етнічно польських землях це завдання було вельми складним, оскільки уніфікаційні заходи наштовхувалися на спротив феодалних груп, які за час роздробленості виробили власні політичні, адміністративні та економічні системи. Відповідно специфіка інкорпорації нових територій полягала у уніфікації самих земель, їх законодавства та адміністративного устрою, але ціною збереження широких прерогатив місцевих еліт. Інакше кажучи, "наріжна особливість польської інтеграційної моделі полягала в тому, що в Короні, на відміну від інших європейських аналогів (наприклад, Литви), обмеження прав прилучених територій не супроводжувалося посиленням влади короля. Після правління Казимира Великого, який мав тверду руку, Польща поступово рухалася в напрямку шляхетської демократії з інститутом *liberum veto* та порівняно слабкою королівською владою" [41, с.31].

З цієї ситуації випливала наступна проблема: уніфікація території була апріорі позбавлена сенсу, якщо не відбувалася асиміляція еліт. Остання не завжди мала місце через культурні відмінності або їхню відсутність, коли йшлося про польські етнічні землі, де феодали чинили спротив королю з політичних та економічних мотивів. Відповідно, Польща виробила унікальну на той час модель, замінивши асиміляцію еліт на їхню уніфікацію. Це призвело до формування феномену польської політичної нації, членство в якій було привабливим як для великих феодалів, які отримували дедалі більший контроль над королем, так і для середньої та дрібної шляхти, яка формально зрівнювалася у правах із магнатами. Водночас існував потенційний недолік: еліти на місцях могли не погоджуватися з політикою центру та колективної «політичної нації», особливо у питаннях культури чи релігії. Проте завдяки адміністративній, судовій та економічній уніфікації земель цей недолік поступово ліквідовувався. Колективний політичний організм у вигляді «політичної нації» стимулював фактично добровільну асиміляцію еліт, їхню відмову від етнічних культур, мови та релігії, що в кінцевому підсумку призводило до процесу ополячення. Це був тривалий і поступовий процес, що потребував стимуляції передусім через розширення привілеїв і повноважень шляхти, що водночас негативно впливало на стабільність держави та її зовнішню політику. У випадку Русі та литовських земель цей перехід стимулювався протиставленням прав католицької та православної шляхти, що створювало конфлікт між ними. Процес здійснювався поступово, адже надмірна інтенсифікація заходів могла посилювати відцентрові тенденції. У випадку Галичини та Волині, для прикладу, цей процес тривав близько ста років [41, с.32; 74, с.84-86].

Початок політичної та адміністративної уніфікації був юридично покладений у 1347 р. із виданням Казимиром III Віслицького статуту. Текст документа вже містить формулювання, що свідчать про готовність Корони діяти спільно з інтересами феодалів. Наприклад, говорячи про встановлення спільного законодавства та судової системи, Казимир III зазначає, що це

робиться не для користі держави чи короля, а для «...найвищої користі підданих наших...», тобто шляхти. Крім того, наголошується, що рішення про введення єдиної монети ухвалювалося «...за порадою та згодою наших баронів і достойників...». Документ також передбачав заходи, пов'язані з веденням війни, у яких у першу чергу мала брати участь середня та дрібна шляхта. Зокрема, скасовувався обов'язок селян постійно приймати королівські війська на своїй території, регулювалися питання забезпечення військ, що раніше часто виливалося в грабунки околиць під час їхнього руху. Також документ скасовував обов'язок вести воєнну службу за межами держави, за винятком випадків, коли король особисто запрошував шляхту до участі у зовнішніх кампаніях, гарантуючи їм при цьому належну винагороду. Здавалося б, це обмежувало здатність Польщі проводити активну зовнішню політику та територіальну експансію, створювало додаткове навантаження на королівську казну. Проте, враховуючи статтю, яка регулювала порядок надання шляхетського стану – що дозволяло отримати його лише за наявності свідчень шести «поважних мужів» – вигода від таких обмежень стає зрозумілою. З одного боку, король звільняв шляхту від частини воєнних обов'язків, а з іншого – консолідував стан шляхти та стимулював її, особливо на новоприєднаних територіях, інтегруватися в загальний шляхетський стан і виконувати збройну службу. Підтвердження шляхетства відповідно до Віслицького статуту вимагало двох «поважних мужів» у роді претендента, і служба в армії з обіцянкою щедрої винагороди ставала ефективним способом стати такими «поважними мужами», забезпечити майнове та політичне становище в суспільстві. Таким чином, послаблення королівської армії через введені обмеження фактично компенсувалося стимулюванням шляхти до активної служби та консолідацією нового соціального стану [12, с.32-34].

Таким чином, у першій половині XIV століття відбувалася активна територіальна експансія Польщі та Великого князівства Литовського. До середини 1360-х років обидві держави встановили контроль над значною частиною земель Русі, зокрема над більшістю тодішніх українських територій.

Тимчасова пауза в експансії була зумовлена необхідністю інкорпорації цих земель та тривалими конфліктами за спадщину Романовичів.

Тевтонський орден змушений був перейти до оборонної стратегії та знизити інтенсивність бойовий дій проти литовців, обмежившись в основному походами проти жемайтів. Перш за все це було викликано внутрішніми конфліктами в Лівонії, де архієпископ Ризький відмовився підкорятися лівонському магістру, що призвело до громадянської війни, яка тривала до 1330-х років. Крім того, загальна нестабільність у Європі та Священній Римській імперії позбавила хрестоносців достатнього притоку ресурсів і людських сил [79, с.35- 36].

Новий етап литовсько-тевтонського протистояння розпочався на початку 1360-х років. Незадовго до цього спостерігалася інтенсифікація дій Лівонського ордену, причому найбільш масштабні походи відбулися у 1358, 1359 та 1360 роках. Про високу інтенсивність цих зіткнень свідчить, зокрема, факт, що співправитель Ольгерда та один із провідних воєначальників Литви, Кейсут, якому була поручена оборона західних кордонів стримав сумарно близько ста походів, організованих Тевтонським та Лівонським орденами і сам здійснив біля 40 у відповідь [79, с.37- 38; 80, с.36].

Логічно припустити, що дії Лівонського ордену мали відволікаючий характер, оскільки у 1362 році магістр Вінріх Кніпроде після тривалого планування організував масштабний похід, у якому були задіяні не лише війська, а й річковий флот. Ціллю операції був Каунас – центр і ключовий вузол литовської оборони на річці Неман. Під час штурму замок було ізольовано проритим хрестоносцями ровом із водою і захоплено після двотижневої облоги. Сили, які зібрав і привів Ольгерд із руських земель, виявилися недостатніми для зняття облоги. У поході брали участь англійські, італійські та німецькі рицарі, тоді як зі сторони Литви задіяні руські дружини. Після руйнації Каунаса було знищено замки Пештве та Велюон, у результаті чого оборонна лінія на Немані була порушена, що створило прорив і дозволило ордену перенести бойові дії в центральні регіони Литви. Ці події продемонстрували значне

зростання потужності тевтонської армії – не лише чисельне, а й технічне та організаційне[27, с.353]. Водночас вони виявили відставання Литви навіть у плані чисельності військ, адже, незважаючи на втрати, які поніс магістр Кніпроде під час штурму Каунаса, Ольгерд не наважився переслідувати його, коли той спалив замок і розпочав відступ. Це стало одним із факторів, що змусили Ольгерда згодом виступити проти Орди та захопити ще більше територій Русі [79, с.38- 39; 89, с.135-136.]

Таким чином, після поглинання Південної Русі Велике князівство Литовське залишалося конгломератом політичних утворень і фактично являло собою федерацію «держав у державі». Державною структурою в першу чергу залишалася сама Литва та прилеглі до неї землі Чорної Русі, приєднані ще за Міндовга, а також великокняжий домен, до якого входили землі удільних руських князівств, місцеві правителі яких були остаточно усунуті від влади литовцями. Більша частина земель Русі передавалася в управління представникам литовської знаті, переважно з правлячої династії. Ці наділи мали настільки широкий рівень автономії відповідно до політики «збереження старовини», що фактично перетворювалися на держави в державі. Вони залишалися пов'язаними з Литвою через васальну залежність правителів цих земель, а нижчі щаблі владної вертикалі займали руські боярські еліти, витіснені литовцями на місцевий рівень. При цьому боярство зберігало значну автономію та повноту влади на місцях. Завдяки культурному розвитку місцевого населення литовські правителі швидко асимільовувалися, приймаючи православну віру, мову та законодавство, що часто призводило до їхнього спротиву центральній владі [74, с.108- 112; 93, с.45].

Загалом така модель виявлялася вкрай нестійкою, а її руйнування відбувалося тим швидше, чим сильніше литовські правлячі роди закріплювалися в свідомості руського населення як їхні власні правителі, на яких удільне боярство мало вплив через участь у княжій раді. Збереження такої ситуації могло призвести до потенційної смути або навіть громадянської війни, що зрештою і сталося, особливо небезпечним у зв'язку з зміцненням

Московської держави та продовження міжусобиць в Золотій Орді [56, с.152-155].

Правителі на місцях усвідомлювали, що статус-кво не може зберігатися вічно, і тому займалися укріпленням і розбудовою власних вотчин. Передусім мова йде про внутрішню колонізацію, що здійснювалася через будівництво міст і фортець, особливо активно фіксоване на Поділлі під владою Коріятовичів. Міста, будучи ремісничими центрами, дозволяли виробляти більше продукції для потреб війська та отримувати доходи від торгівлі, що також могло використовуватися для збільшення армії. Фортеці, ймовірно, комплектувалися гарнізонами з місцевого населення, тому не завжди слугували надійним інструментом контролю над територією. У той час як замки Тевтонського ордену виконували функції центрів військової присутності та логістики, литовська фортифікація та будівництво міст були спрямовані на пряме нарощування воєнного потенціалу. Окрім того, зведення фортець на південних кордонах свідчило про те, що Орда все ще розглядалася як значна зовнішня загроза з усіма відповідними наслідками [85, с.26].

Водночас важливим є розгляд експансії Коріятовичів на Поділлі, яка здійснювалася переважно місцевими руськими дружинами, оскільки основні сили та ресурси Литви були зосереджені на Півночі для стримування орденських військ після прориву на Немані. Встановлення контролю над Поділлям стало новим досвідом для литовців і суттєво розширило їхні експансіоністські концепції, адже політичне утворення, що виникло, до того не мало статусу окремого князівства, на відміну від інших приєднаних земель. Поділля було улусом, створеним ординськими темниками під час їхньої власної зовнішньої експансії, з відповідною адміністративною структурою. Укріпившись на Поділлі, Коріятовичі вступили в тісний контакт із кочовим світом і швидко оцінили переваги подальшого просування на південь у напрямку Дністра. Експансія Коріятовичів мала дві основні цілі, які водночас впливали з уже зазначених потреб литовських правлячих еліт – укріпити власні вотчини та послабити прилеглі ординські улуси. Логіка дій була такою:

просунутися в степ настільки, наскільки це можливо, не чекаючи на зворотну реакцію Орди після битви на Синіх Водах і подій 1360-х років, та відтіснити ординців у межах можливого. Першою метою було встановлення контролю над Дністровським торговим шляхом, що забезпечувало джерело економічних надходжень. Другою – контроль над пасовищами по обох берегах Дністра, що створювало для Орди проблему з постачанням продовольства. Літописи повідомляють про діяльність Юрія Коріятовича, який у 1374 р. під час успішної війни з татарами встановив контроль над Білгородом та значними територіями в Східній Молдові. Проте подальше просування йому здійснити не вдалося, найімовірніше через спротив молдавської знаті та протидію з боку татар [84 с.68- 72].

До 1382 р. у Польщі правив племінник Казимира III Людовик Анжуйський. Після його смерті польський престол посіла його донька Ядвіга, і перед польською шляхтою постало питання щодо обрання нового короля. Перспектива сходження на престол Габсбурга, який міг би диктувати шляхті свою волю, виглядала тим менш привабливою, з огляду на загальний хід подій у Литві. Воєнна ситуація в тевтонсько-литовській війні почала складатися не на користь литовців: прорив на Немані та спалення Каунаса засвідчили, що Орден суттєво посилюється у воєнному відношенні й може дедалі активніше чинити тиск на Литву. Вирішальним фактором, однак, став початок громадянської війни, що розпочалася в Литві після смерті Ольгерда [63, с.69- 70; с.76-77].

Міжусобна боротьба в Литві відкрила для Тевтонського ордену широкі можливості для політичних маневрів і дозволила знову застосувати елементи своєї експансивної моделі, які надавали завоюванням вигляду юридичної легітимності. Так, було вирішено підтримати одного з претендентів на престол, в обмін на його обіцянку хрестити Литву, що робило союз хрестоносців з язичником легітимним та допустимим, оскільки здійснювався він з ціллю поширення християнства. Лівонські та тевтонські війська підтримали Ягайла і допомогли йому здобути контроль над литовським престолом проте коли князь відмовився здійснити хрещення, хрестоносці відновили війну, надавши тепер

підтримку іншому претенденту, сину вбитого Ягайлом Кейсута, князю Вітовту, який охрестився в 1384 р. Хоч хрестоносці й вели успішні бойові дії, та окупували ряд територій в Жемайтії та Литві, вони не змогли забезпечити собі лояльність Вітовта, який користувався широкою підтримкою литовців. Побачивши це, Ягайло зміг перетягти Вітовта на свій бік, пообіцявши йому щедри земельні винагороди і після розриву Вітовта з Тевтонським орденом, армії хрестоносців були вибиті з захоплених ними територій [11; 79, с.40, 89 с.157-160].

Після цього перед Ягайлом стояло два варіанти. Першим було зближення з Москвою та прийняття православ'я, відповідно до угоди, укладеної між Дмитром Донським та Ягайлом. Угода мала бути закріпленою шлюбом Ягайла з донькою Дмитра Донського і доповнювалася пунктом про визнання Ягайлом влади великого князя Московського. І другий шлях передбачав зближення з Польщею та шлюб з Ядвігою. Можна стверджувати, що вибір був очевидним. Перспектива унійного союзу з об'єднаною Польщею давала надійного союзника проти Тевтонського ордену, в той час як Москва все ще була зайнята об'єднувчими процесами і тому стримування агресії хрестоносців так і продовжило б залишатися ділом рук самих литовців. Важливим фактором була також концепція "політичної нації", яка у випадку унії могла бути запроваджена і в Литві, що було як литовським магнатам, так і дрібній середній і дрібній знаті, ба навіть королю, адже потенційно дозволяло збільшити рівень централізації Великого князівства литовського. Не варто також відкидати можливості до сепаратизму які відкривалися перед руським боярством в ході підпорядкування Литви Московському князівству: для чого підпорядковуватися нащодавно язичницькому Вільно, якщо можна напрямую присягнути православній Москві [54, с.446; 63, с.78-79].

Таким чином, умови шлюбу були оформлені 14 серпня 1385 р. у Крєві. Згідно з ними, Ягайло зобов'язувався охрестити всіх своїх язичницьких підданих у католицизм та «навік прилучити» Литву і Руські землі до Польського королівства. Фактично, в практиці польської експансії унія не була

чимось новим, оскільки являла собою форму шлюбної дипломатії. Проте в цьому випадку чітко проявлявся масштаб зовнішньополітичних планів Польщі – поглинути всю територію Великого князівства Литовського. Для цього Польща застосувала новий елемент своєї експансивної моделі: використала фактор зовнішньої загрози з боку хрестоносців, щоб вплинути на литовську еліту. Остання, зацікавлена у впровадженні концепції «політичної нації», виступала проти поглинання свого князівства Польщею. Насправді справа обмежилася лише номінальною, та й то тимчасовою, інкорпорацією [21, с.39].

Варто також відмітити, що унія передбачала уже описану нами практику перекладання поляками вигідної їм зовнішньої експансії на плечі інших держав. Так, в тексті унії міститься наступна умова: «Також той самий великий князь Ягайло присягається і зобов'язується усілякі загарбані землі та втрати Польського Королівства, відірвані будь-чийми руками і зайняті, повернути власними зусиллями і коштом» [21, с.39].

На які саме території можна поширити поняття «загарбаних земель та втрат Польського королівства», залишається лише здогадуватися. Логічно припустити, що йшлося насамперед про північні землі Королівства, зокрема про завойоване тевтонцями Помор'я. Таким чином, унія потенційно закріплювала стан війни Литви з Орденем, адже повернення цих територій Ягайлом «власними зусиллями» на практиці означало їхнє відновлення передусім за рахунок великокняжого домену Литви.

На практиці цей пункт реалізувався з завершенням боротьби за Галицьку спадщину в 1387 р. На той час Галичина контролювалася Угорщиною, яка отримала її в період правління Людовіка Анжуйського після смерті Казимира III відповідно до польсько-угорської угоди. Скориставшись внутрішньою смутою в Угорщині та посиленням турецької загрози на її південних кордонах, Ягайло вторгся в Галичину й відновив там польський контроль [44, с.377].

Унія стала критичною подією для Тевтонського ордену, оскільки фактично ліквідувала передумови та основну мету його діяльності. Остання язичницька держава була охрещена, причому хрещення здійснювалося не

хрестоносцями, що суттєво підірвало престиж Ордену. Тепер він не міг вести постійну агресивну завоювальницьку політику проти Литви, адже вона перетворювалася на католицьку державу. Більше того, Орден опинився поодиноким проти союзу Польщі та Литви. Проте відмовлятися від експансії верхівка хрестоносців не збиралася, тому виникла потреба легітимізувати її, бодай ідейно, якщо не юридично. Перш за все, Тевтонський орден проголосив, що фактичного хрещення Литви не відбулося: країна залишалася язичницькою, а населення і правляча верхівка продовжували сповідувати язичництво. Наступним етапом у продовженні експансії став розрив польсько-литовської унії та встановлення в Литві лояльного Ордену правителя, що відтворювало сценарій кінця 1370-х років [50, с.117-118.]

Сам Вітовт, використовуючи полонених рицарів, встановив контакт із магістром Конрадом Цольнером, який, незважаючи на те, що Вітовт уже одного разу зрадив Орден, вирішив підтримати його, взявши цього разу заручників. В 1390 р. Вітовт перейшов під протекторат Ордену. Також Вітовт мав охрестити Литву та вступити в союз з Тевтонським орденом проти Польщі. Армії Тевтонського ордену вторглися в Литву за підтримки англійських загонів і розпочали успішний наступ, витісняючи сили, лояльні Ягайлу. Верхівка Ордену прорахувалася: втручаючись у руйнівну громадянську війну, яка в окремих регіонах уже призвела до голоду, Орден розраховував ослабити Литву та встановити там залежного правителя. На практиці ж тевтонські армії лише послабили Ягайла і змусили його до переговорів із Вітовтом [89, с.173-177].

Укладена між сторонами в 1392 р. Острівська угода стала значним кроком назад у спробах Польщі поглинути Велике князівство Литовське. Вітовт отримав не лише широкі земельні наділи, а й титул намісника великого князя Литовського. Хоч він і був зобов'язаний дотримуватися вірності польській короні, на практиці це не означало повноцінної васальної залежності. Фактично титул намісника створював центральну посаду в Литві, що була автономною від Польщі та обмежувала пряму експансію й діяльність польських інстанцій на литовських землях [89, с.175-177; 83, с.72-74].

У цих подіях проявилось два важливих моменти. Перш за все, польські експансивні потуги у формі прямої і миттєвої інкорпорації Литви через унію зазнали невдачі. Підтримка руським боярством Вітовта показувала, що загалом збереження незалежної Литви як для литовських магнатів, так і для боярства було більш привабливим, ніж поглинання Польщею, тож польські правлячі кола вирішують остаточно перейти до доктрини асиміляції через втягування литовських і руських еліт до середовища «політичної нації». По друге, тут ми можемо спостерігати початок активного протистояння між Тевтонським орденом та Польщею за Литву, яка стала основним напрямком зовнішньої експансії двох держав. Нам видається, що скоріш за все уже тоді правлячі кола обох сторін розуміли, що рано чи пізно опосередкований конфлікт переродиться у повномасштабну війну. Проте становище сторін було неоднаковим: Ягайлу і полякам достатньо було просто домогтися миру в Литві та втримати її під своїм контролем, в той час як Ордену для виживання потрібно було окупувати Литву і повністю відірвати її від Польщі, що він не міг зробити повністю легітимно, оскільки мова йшла про християнську державу, тому він був в не вигідному становищі. Через це верхівка Ордену першою почала готуватися до масштабної війни, як проти литовців, так і проти поляків, або, у найгіршому випадку, до забезпечення збереження і цілісності власної держави.

Для цього Орден вирішив зробити те саме, що уже колись було реалізовано ним майже 100 років назад: розширити свої володіння і забезпечити притік людських ресурсів. Тож ми знову спостерігаємо одну й ту саму закономірність: експансія породжує експансію, інкорпорація Литви веде до територіальних завоювань Ордену. Водночас керівництво Тевтонського ордену почало переймати певні елементи польської експансивної моделі, про що свідчать спроби дедалі більшої інтернаціоналізації конфлікту та втягнення в нього сусідніх держав.. До цього Орден зазвичай обмежувався комплектуванням своїх армій вихідцями з різних країн Європи. Розпочалися переговори з угорським королем Сигізмундом Люксембургом за посередництва

Владислава Опольського, у якого Орден викупив права на Добжинську землю, отриману від Сигізмунда щодо можливого поділу Польщі. Оскільки Сигізмунд одночасно володів титулом Бранденбурзького маркграфа, у разі його втягнення у війну полякам довелося б вести бойові дії на кількох фронтах [68, с.94].

У 1393 р. Тевтонський орден здійснив масштабний похід до Великого князівства Литовського, залучивши значні контингенти з різних європейських країн, зокрема з Данії та Франції. Основною метою кампанії було відокремлення Литви від Мазовії та Польщі, що мало стратегічне значення для обмеження польського впливу в регіоні. Однак цей похід зазнав невдачі через втручання папи римського, який виступив проти агресії християнських держав проти іншої християнської країни. У відповідь на попередні невдачі, новий магістр ордену, Конрад фон Юнінген, змінив стратегію, зосередившись на проведенні генеральної битви та захопленні Вільнюса. У 1394 р. він організував великий похід, залучивши французьких, німецьких та англійських найманців. Водночас Вітовт, який прагнув зміцнити свою позицію в Литві, отримував підкріплення від Польщі та Русі. У результаті битви під Вільнюсом литовська армія зазнала поразки, що дозволило хрестоносцям розпочати облогу міста. Під час облоги застосовувалася артилерія та інженерні споруди, зокрема з участю інженерів з різних європейських держав, що свідчило про зростаюче втручання Європи у регіональні конфлікти. Проте гарнізон міста зумів знищити запаси продовольства, а Вітовт, зібравши розбиті сили та отримавши підкріплення, готувався до прориву облоги. У результаті хрестоносці були змушені відступити, понісши значні втрати [90, с.189- 192].

Ці поразки тільки укріпили потребу Ордену в розширенні своїх територій та нарощуванні армії і говорили на користь війни проти Польщі, яка суттєво допомагала Литві, в тому числі і в фінансовому плані.

Зміни відбувалися не лише в Тевтонському ордені, але й у Великому князівстві Литовському. Вітовт, прагнучи будь-якими засобами запобігти інкорпорації Литви до складу Польщі, усвідомлював зростаючу залежність від останньої. Він перейшов до нового етапу територіальної експансії, спрямованої

насамперед на встановлення контролю над ключовими торговими шляхами. Йдеться передусім про відгалуження Великого шовкового шляху, що вели до міст Криму та Північного Причорномор'я, Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів і, згодом, до Дунаю. Контроль над такими значними потоками товарів і коштів дозволяв Вітовту забезпечити надходження достатньої кількості золота не лише для закріплення власної влади у ВКЛ, а й для централізації держави. Централізація була особливо актуальною, оскільки джерела свідчать, що Вітовт провів низку походів проти нелояльних князів у руських землях. Зокрема, у 1394 р. він виступив проти Володимира Ольгердовича, прагнучи встановити там лояльних осіб. Ці дії порушували сформовану систему взаємозв'язків між литовськими правителями та місцевим руським боярством, що свідчить про суттєву трансформацію політичної структури регіону [20, с.40-41].

Тому Вітовт вирішує втрутитися в Ординську політику, підтримавши ординського хана Токтамиша, який фактично програвши війну проти держави Тимура, не зміг справитися з спротивом своїх васалів, був розгромлений в Криму та втік на територію Київського князівства [86, с.46- 50].

З метою забезпечення тилу Вітовт уклав мир з Тевтонським орденом, поступившись йому Жемайтією, над якою орден намагався встановити контроль протягом понад півтора століття, і натомість заручився його підтримкою для майбутнього походу проти Золотої Орди. Використання тевтонської артилерії та арбалетів могло забезпечити істотну перевагу у боротьбі з кочовим військом. Однак, як зазначає Б. Черкас, з низки ідеологічних міркувань Вітовт відмовився від оборонної тактики й вирішив вивести військо на відкрите поле для генеральної битви. У ході битви на р. Ворсклі (1399) об'єднана армія Вітовта, до складу якої входили литовські, руські, польські, тевтонські та татарські загони, зазнала нищівної поразки. Про масштаби катастрофи свідчить і наведений у літописі перелік 74 загиблих князів. На той момент це означало крах ординської політики Вітовта [85, с.47-51; 86, с.62; 22 с.41-42].

Хан Едигей здійснив похід у руські князівства, однак масштаби спустошення виявилися меншими, ніж очікувалося. Це засвідчило ефективність фортифікаційних заходів, які впроваджувалися литовськими князями та руським боярством. Вітовт дійшов висновку, що, попри катастрофічну поразку на Ворсклі 1399 р., загроза з боку Золотої Орди, ослабленої майже двадцятирічною громадянською війною та війною з Тимуром, не була настільки значною. У зв'язку з цим він зосередив свою увагу на північному напрямку, готуючись до протистояння з Тевтонським орденом та повернення Мазовії [85, с.65].

У 1401 р. було укладено Віленсько-Радомську унію, відповідно до якої Вітовт зберігав титул великого князя литовського довічно, однак після його смерті Велике князівство мало увійти до складу Польського королівства. Крім того, Вітовт зобов'язувався скласти ленну присягу королю Ягайлу [34 с.94- 95].

Для Вітовта ставало очевидно, що для нього залишився єдиний напрям зовнішньої політики- війна з Орденом і повернення собі Жемайтії, який є більш вигідними ніж затяжна війна в Північній Русі з Москвою чи на Півдненному сході з Ордою.

Тим часом магістр Ульріх фон Юнінген продовжував заходи щодо зовнішньої експансії і підготовки до війни. Ще в 1398 р. він здійснив висадку на о. Готланд, який на той момент контролювався морськими піратами. В контексті підготовки до війни це було вкрай важливо зробити, адже сполучення між Пруссією і Лівонією здійснювалося по морю, у випадку масштабної війни, перекидати підкріплення та необхідні для війни товари, ресурси та продовольство з Європи було значно швидше морем, ніж по суші [53, с.136].

У 1401 р. магістр Тевтонського ордену здійснив спробу відновити громадянську війну у Великому князівстві Литовському, запросивши до себе Свидригайла. Останній згуртував навколо себе противників Вітовта, зокрема представників руської знаті, які постраждали від його репресивної політики, та розпочав облогу Вільна. Однак ця акція не мала успіху. Імовірно, головною метою магістра було не стільки реальне відновлення влади Свидригайла,

скільки спроба дестабілізувати становище у Литві та виграти час для підготовки Ордену до подальших воєнних дій [88, с.145].

У 1402 р. великий магістр Конрад фон Юнінген придбав у Бранденбургу Ноймарк, що дало змогу Ордену посилити контроль над сухопутними комунікаціями між своїми володіннями та Священною Римською імперією. Значною мірою ця операція була зумовлена зміною зовнішньополітичного курсу короля Угорщини та імператора Сигізмунда Люксембурга, який відмовився від активної антипольської політики через загострення ситуації на Балканах у зв'язку з наступом Османської імперії. У 1404 р. за Рацьонжським мирним договором між Орденем, Польщею та Литвою за Тевтонським орденом закріплювалася Жемайтія, натомість Ягайлу було дозволено викупити Добжинську землю [53, с.136; 60, с.95].

У 1408 р. Вітовт розпочав активну підтримку жемайтів із метою спровокувати анти тевтонське повстання в Жемайтії. До цього регіону відправлялися лояльні до нього люди, зброя та інші ресурси. Після того як тевтонці перекрили кордони й транспортні шляхи, якими Ягайло постачав зерно до Литви, що потерпала від неврожаю, в Жемайтії справді спалахнуло повстання. Великий магістр Конрад фон Юнінген, розпочавши переговори з обома сторонами, наполягав на дотриманні умов Рацьонжського миру та звернувся до Ягайла з проханням уточнити його позицію щодо можливого конфлікту. Втім, польський посол Миколай Куровський заявив, що Ягайло не відмовиться від підтримки Вітовта. У відповідь магістр оголосив війну, зайнявши усю Добжинську землю, тоді як Вітовт установив контроль над повсталою Жемайтиєю [50, с.120].

Після цього, за посередництва чеського короля Вацлава IV, було укладено перемир'я, згідно з яким він виступав арбітром у конфлікті. У цей час сторони розгорнули масштабну дипломатичну кампанію по всій Європі, намагаючись заручитися підтримкою якнайширшого кола держав. Польща вела переговори з Німеччиною, Францією та Англією, тоді як Вітовт підтримував контакти з імператором Сигізмундом Люксембургом, який, попри симпатії до

Ордену, не мав наміру брати участь у масштабній війні. Арбітраж Вацлава IV не задовольнив жодну зі сторін, оскільки відновлював довоєнний статус-кво. Тому вже за кілька днів після завершення перемир'я об'єднана польсько-литовсько-руська армія за підтримки татарських загонів, форсувавши Віслу, вторглася до Пруссії [53, с.137- 138; 60, с.95; 68, с.118].

Уже сам факт того, що Вітовт, зосередивши всі наявні сили, вирушив у Мазовію для з'єднання з польськими військами, залишивши територію Литви вразливою для потенційних ударів як з боку Лівонії, так і з боку Тевтонського ордену, засвідчує рішучість сторін вести війну до остаточного розгрому супротивника. Подібні плани генеральної битви мав і великий магістр Ульріх фон Юнінген, який зібрав значну армію, до складу якої входила велика кількість добровольців і найманців з різних європейських країн. У ході обхідного маневру під Алленштайном війська Вітовта і Ягайла обійшли головні сили Ордену та рушили у напрямку Марієнбурга, що змусило тевтонців здійснити форсований марш і передислокацію впродовж ночі з 14 на 15 липня 1410 р. Вранці 15 липня відбулася генеральна битва поблизу сіл Грюнвальд і Танненберг, яка завершилася цілковитим розгромом тевтонської армії. У джерелах наводяться різні оцінки чисельності військ та різні інтерпретації причин поразки Ордену, проте детальний аналіз цих аспектів виходить за межі теми нашого дослідження. Достатньо буде сказати що головна причина поразки криється, як ми вважаємо, в неправильному стратегічному керівництві кампанією зі сторони фон Юнінгена і верхівки ордену. Магістр недооцінював поляків і тим паче литовців, тому і вирішив вводити в бій війська, які перед цим усю ніч були на марші під проливним дощем. Через сильну зливу ґрунт на полі бою розмок, що ускладнило рух важкої рицарської кінноти, на яку орден робив головний упор, і не дозволило їй набрати достатньої швидкості для прориву ворожих порядків. Здавалося б, логічнішим було б дозволити військам Ягайла і Вітовта просуватися до Марієнбурга та розпочати його облогу. Будучи надзвичайно укріпленим, місто було майже неприступним для миттєвого штурму без попередньої підготовки. У такому випадку поляки та литовці

змушені були б розпочати тривалу облогу, а великий магістр отримував би можливість нанести удар по їхніх тилах, як це неодноразово робили литовські війська під час облоги Вільно, Каунаса та інших міст тевтонцями [50, с.121-124; 89, с.214-216].

Закріпити успіх союзникам не вдалося. Польські війська захопили низку замків у Помор'ї, оскільки їхні гарнізони були задіяні в генеральній битві під Грюнвальдом, проте ключові центри, зокрема Марієнбург та Кенігсберг, залишалися недоступними. Хоча армія Ордену була розсіяна, а верхівка – або вбиті, як великий магістр Ульріх фон Юнінген, або взяті в полон, у дію вступив особистісний фактор: каштелян невеликого замку Шветц, Генріх фон Плауен, зі своїм гарнізоном зайняв Марієнбург, зібрав рештки військ і організував оборону, відправивши золото для найманців у Німеччину та запросивши підкріплення з Лівонії. Крім того, фон Плауен розсилав листи по всій Європі, повідомляючи про звірства татар-мусульман і язичників-литовців, які, за його словами, грабували території Ордену. Ця інформаційна кампанія мала відчутний ефект: особливо в межах Священної Римської імперії почала поширюватися антипольська та антилитовська реакція, частково обумовлена страхом перед «сарацинською загрозою» та невдоволенням успіхами Польщі серед сусідів. Внаслідок цього забезпечувався новий приплив добровольців і найманців, а Угорщина почала концентрувати війська на кордоні з Польщею. До того ж у литовських військах спалахнула дизентерія. Облога видавалася безперспективною, оскільки тевтонські міста були настільки укріплені, що ні литовська, ні польська армія не могли взяти їх штурмом[90, с.222- 227].

Тому спершу Вітовт відійшов в Литву, оскільки над нею висіла загроза з боку Лівонії, а Ягайло дещо пізніше зняв облогу і розпочав відступ. Союзним сторонам не вдалося не тільки розвинути успіх після Грюнвальда, але й закріпити здобуте: опора на мобілізовану армію, більша частина якої знаходилася на самозабезпеченні, не дозволяла Владиславу забезпечувати гарнізони розміщені в тевтонських замках. Винятком було звичайно ж рицарство, яке могло отримувати грошове утримання по Віслицькому та

Кошицькому привілеях, але рицарі не здатні були нести довготривалу службу в Пруссії в значній мірі через брак мотивації[89, с.114- 117].

Тому дуже швидко фон Плауен зміг звільнити землі Ордену від польських військ. Велика війна закінчилася Торунським миром 1411 р., по якому Жемайтія та Добжинська земля відходили до Литви і Польщі відповідно, тевтонці платили контрибуцію, проте зберігали за собою стратегічно важливі Поморя та Хелмінську землю[60, с.96].

Перемога над хрестоносцями відкрила можливості для розвитку централізаторської політики в Великому князівстві Литовському. Важливим кроком в цих процесах став Городельський привілей 1413 р. Вийшовши переможцями в майже двохсотлітньому протистоянні між литвою та Тевтонським Орденем, поляки розпочали більш агресивну експансію в Литві. За даним привілеєм закріплювався суверенітет польської корони над Литвою, Вітовт хоч і залишався правителем до смерті, проте наступний князь отримає свої повноваження тільки у випадку відповідного рішення короля та польсько-литовського сейму. Найважливішим тут були статті, що ліквідували значну частину прав православної верхівки. І навпаки, католики отримували основні привілеї, в першу чергу службу на державних посадах, в замках та радах, що було важливо для централізації Литви, без якої не було можливим і її подальше втягнення в сферу польських впливів, оскільки дозволяло витіснити руський православний елемент з усіх стратегічних постів. Литовська знать для пришвидшення інтеграції була зрівняна в правах з польською, їх права були підтверджені але варто звернути увагу на ту статтю, де мова йде про те що користуватися цим привілеєм можуть ті шляхтичі землі Литовської, яким "...зброя і герби шляхтичів Королівства Польського даровані...", що в значній мірі відображало експансивну модель поляків: головним джерелом та рушійною силою втягування чужоземних еліт до складу політичної нації як правлячого стану був сам правлячий стан, а не місцева еліта[15, с.43-44].

Городельський привілей звичайно ж не був єдиним в цілій низці таких актів, спрямованих в тому числі на розбудову політичної нації. Ми уже

згадували Віслицький та Кошицький привілеї, які серед всього іншого забезпечували економічні шляхти, позбавляли обов'язку вести зовнішні війни а також гарантували внутрішньополітичні права(призначення на державні уряди шляхтичів, які володіють землями на тих територіях) тощо. Далі було видано Куявський, Едлиніський та Краковський привілеї, які загалом були подібні за змістом. Розглянемо для прикладу Єдлиніський привілей, оскільки він є менш відомим. За винятком підтвердження прав тут є кілька важливих моментів в контексті інтенсифікації подальшої експансії Польщі та інтеграції Литви. Так в першу чергу уся католицька шляхта як в литовських так і в руських землях зрівнювалася в правах і отримувала імунітет в формі особистої недоторканності(шляхтич не міг бути ув'язнений, поки його вина не доведена на суді). Руські землі відтепер зрівнювалися в правах і об'єднувалися в складі унії, передбачалося спільне для всіх земель законодавство. Звичайно ж такі дії неминуче наштовхувалися на спротив місцевої православної еліти, тому щоб послабити її привілей передбачав по перше уніфікацію селянських повинностей, за якою вони позбавлялися більшості з них за винятком сплати двох грошей від кожного лану[60, с.90; 16, с.44-49].

Окремо слід звернути увагу на ті місця де мова йде про осіб "чужинського роду" які утримують замки й фортеці, займають пости старост чи орендують важливі землі і яких передбачалося витіснити з адміністративного апарату та усунути від влади [16, с.46].

Звичайно ж, що запровадження курсу на асиміляцію та послаблення православних еліт призвів до формування реакційної фракції, яка виступала проти посилення польської експансії. По смерті Вітовта в 1430 р. боярство та литовська знать обрали на великокнязівський стіл Свидригайла, сина покійного князя Ольгерда, що суперечило умовам Городельської унії. Свидригайло розпочав бойові дії за Поділля та спробував встановити союз з мазовецькою елітою, перед якою теж стояла загроза поглинання Польщею і навіть союз з тевтонцями[23,с.607]. Свидригайло усунув від влади прихильників покійного Вітовта і замінив їх православними русичами, що дозволило полякам спертися

на незадоволених реакцією католиків на чолі з братом Вітовта Жигмонтом Кейсутовичем, організувати переворот і скинути Свидригайла, який втік в Русь, де зібрав армію з руських земель і розпочав громадянську війну. Як слушно відмітила Н. Яковенко, під боротьбою за князівський престол крилася неоголошена війна Польщі, Литви й земель Чорної Русі проти руської православної верхівки, яка зібралася навколо Свидригайла. Привілеї Жигмонта про які йшла мова вище різко зменшили підтримку повстання, в 1435р. Свидригайло програв генеральну битву на р. Швянта і до 1440 р. повстання було придушено[80, с.98-101].

Таким чином перемога в Великій війні дозволила Польщі розкрутити маховик експансії та пришвидшити процеси уніфікації та поглинання Литви та Русі за допомогою розбудови шляхетського стану та інтеграції в нього місцевих еліт, які після розгрому реакційного повстання Свидригайла погрузилися в політичну стагнацію та відійшли від активного втручання в литовські справи[80, с.101-102; 17, с.124].

Про те, настільки ефективною виявилася дана модель в значній мірі свідчить Тринадцятирічна війна. Після поразки в землях Ордену було нестабільно, ширилася рицарська смута, від якої страждала місцева знать, яка сформувавши Пруський союз намагалася домовитися з Орденем про розширення своїх прав. Зазнавши невдачі, Пруський союз в 1454 р. підняв повстання проти Ордену та закликав Польщу на допомогу. Як міській так і землевласницькій верхівці, цілком очевидно, більш вигідною була польська зверхність з її привілеями ніж суровий орденський режим. Орден зміг протриматися тринадцять років спираючись на залишки своєї армії та найманців в значній мірі за рахунок того, що поляки використовували для війни ополчення а не рицарство, оскільки війна була наступальною. Другий Торунський мир 1466 року передав Польщі Поморя, Данциг, Хелмнську землю, Марієнбург та околиці. Східна Пруссія з Кенігсбергом і залишки ордену опинилися в ленній залежності від польського короля. Лівонія ж ставала повністю незалежною. Таким чином, Польща виконала одну з основних цілей

свої зовнішньої експансії, встановивши контроль над Помор'ям [52, с.219- 220; 53, с.138].

Таким чином, підсумовуючи вище сказане, розгром Ордену дозволив ще більше посилити інтеграційні процеси в Литві та Русі, які проявилися в ліквідації Київського князівства в 1471 р. Після поразки повстання Свидригайла, православна знать була пригнічена та відсунута на другий план католицькою, в першу чергу польською. Литовська зовнішня експансія в Південній Русі себе вичерпала, оскільки сама литовська знать дедалі активніше вливалася в польський шляхетський стан, тому Польща розпочала дедалі активніше інтегрувати в свою експансивну модель доктрину збирання руських земель, переймаючи першість в цьому процесі у литовців і концентруючи свої зусилля на посилення своїх впливів в даних землях [105, с.71].

Посилення тиску веде до певного росту в Великому князівстві литовському промосковських настроїв, продиктованих як політичними, так і конфесійними мотивами, що сукупно веде до назрівання нового вогнища конфлікту між Литвою та Великим князівством Московським. В останній чверті XV ст. за правління Івана III Рюриковича відбувається різке посилення Москви та розгортання нею активної зовнішньої експансії. Поглинання Новгороду в 1478 р., розгром основних претендентів на об'єднання Русі, Великого князівства Тверського та Великого князівства Рязанського в 1480-х рр. та об'єднання регіону під егідою Москви дало змогу перенести війну в Литву, а вірніше на підконтрольній їй руські землі, що стане початком довготривалого протистояння між Литвою та Великим князівством Московським [78, с.149- 151].

Протягом XIV–XV ст. процеси територіальної експансії провідних регіональних сил – Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Тевтонського ордену відіграли значну роль в розвитку як Європи так і українських земель.

Активна експансія Тевтонського ордену та потреба перемоги в тевтонсько-литовському протистоянні призводить до початку конфлікту і з

Польщею за контроль над Помор'ям і прилеглими територіями. Загроза з боку Ордену дозволила завершивши процес внутрішньої консолідації Польщі, а перспектива зближення хрестоносців з Галицько-Волинською державою спрямувала зовнішню політику на інтеграцію Галичини та утвердження впливу в руських землях.

Литва, продовжувала початі в XIII ст. процеси просування на схід і південь, здійснивши приєднання значної частини українських князівств, зберігши при цьому їхні правові та культурні традиції, широкий рівень автономії.

Для українських земель ці процеси мала подвійний характер. З одного боку, включення до складу Литовської держави сприяло збереженню руського права, розвитку місцевої еліти та частковій стабілізації після монгольської доби. З іншого – перехід Галичини під владу Польщі активізував процеси втягування українських земель до сфери польських впливів, зміни адміністративно-правових інститутів, що зумовило тривалі соціокультурні трансформації. У загальноєвропейському контексті експансія Польщі, Литви та Тевтонського ордену визначила геополітичний баланс Північної та Східної Європи, сприяла послабленню впливу Золотої Орди та заклала передумови виникнення Речі Посполитої як одного з найбільших політичних утворень ранньомодерної Європи. Для історії України ці процеси мали фундаментальне значення, оскільки саме в їхній динаміці формувалися умови політичної еволюції українських земель та їхній культурний розвиток.

РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ ТА ЙОГО РОЛЬ У СУЧАСНІЙ ОСВІТІ

Переходячи до методичної складової нашого дослідження, насамперед слід окреслити основні компоненти, які підлягають розгляду та аналізу. Відповідно до обраної теми, доцільно виокремити три ключові складові: проблему як феномен, її сутність і психологічне підґрунтя; критичне мислення, його природу та особливості формування; а також проблемне навчання як форму й метод організації освітнього процесу та як методику розвитку критичного мислення засобами цієї технології.

Проблемний підхід у навчанні неможливо ефективно реалізувати без чіткого усвідомлення сутності самого поняття «проблема» та розуміння тих психічних і мисленнєвих процесів, що супроводжують її виникнення. Саме тому розгляд методичної складової доцільно розпочати з аналізу понятійного апарату. З погляду логіки, термін «проблема» може вживатися у кількох значеннях. По-перше, як потреба у формуванні нового напрямку мислення в певній сфері знання, зокрема теоретичного. По-друге, як вираження необхідності подальшого розвитку наукового пізнання, що, по суті, корелює з попереднім розумінням, адже обидва передбачають вичерпання евристичного потенціалу наявної системи знань і потребу пошуку нових шляхів її розширення. Крім того, проблемна ситуація може виникати і внаслідок необхідності переосмислення, переоцінки та повторного аналізу вже наявних знань і припущень, оскільки розв'язання проблеми не завжди вимагає створення принципово нових ідей, а може полягати у вдосконаленні чи корекції наявних концептуальних підходів [99, с.172].

Узагальнюючи, можна зазначити, що з погляду логіки у найпростішому та схематичному визначенні проблема – це стан, за якого наявні наукові знання, інформація, методологічні засоби та система мислення не дозволяють розв'язати певне питання чи ситуацію. Для її подолання необхідним стає пошук

нових знань, пізнавальних прийомів і методів або, принаймні, перегляд і корекція вже наявних [99, с.173].

Втім, проблема як феномен, а також пов'язані з нею проблемні ситуації та стани стосуються не лише сфери знань – як теоретичних, так і емпіричних, – але й охоплюють психоемоційну складову людської свідомості та особистості. У психологічному контексті під **проблемою особистості** розуміють стан, що виникає внаслідок невідповідності між психічними можливостями людини та вимогами навколишнього природного й соціального середовища [101].

Проблема – це інтелектуально-психологічний стан суб'єкта, що виникає в ситуації невідповідності між наявними знаннями, уміннями, когнітивними та психічними можливостями людини і вимогами завдання чи життєвої ситуації, які потребують пошуку, відкриття або формування нових засобів, способів і підходів до їх розв'язання.

Основною формою формулювання та вираження проблеми, а також засобом її переходу з абстрактного у конкретне, традиційно вважається запитання. При цьому варто наголосити, що у більшості випадків для коректної постановки та, відповідно, розв'язання проблеми необхідним є формування цілого комплексу запитань, які перебувають у певному логічному взаємозв'язку, оскільки одного запитання, як правило, недостатньо для адекватного окреслення проблеми. Водночас слід підкреслити, що саме по собі запитання не обов'язково є формою вираження проблеми, а набуває такого статусу лише тоді, коли його постановка спричиняє виникнення проблемної ситуації [99, с.173- 174].

У психології під проблемною ситуацією розуміють такий стан або сукупність обставин, за яких індивід, опинившись у певних умовах, не може досягти поставленої мети звичними або доступними йому способами, спираючись на сформовані моделі поведінки та усталені мисленнєві процеси. Унаслідок цієї невідповідності між наявними можливостями та усвідомленою потребою відбувається активізація пошукової діяльності, спрямованої на:

- зміну самої ситуації;

- корекцію власного ставлення до неї.

Наведене визначення було обране нами тому, що воно чітко корелює з логічним підходом до розуміння поняття «проблема», поданим вище. Власне, нездатність розв'язати певну проблему за допомогою наявних знань, методів і способів мислення в логіці відповідає аналогічній неможливості спиратися на усталені мисленнєві процеси та поведінкові моделі в психології. Відповідно, розв'язання проблеми з логічного погляду передбачає пошук нових знань, методів і засобів її вирішення, що у психологічному контексті відображається як зміна самої ситуації. Це зумовлено тим, що нові знання дають змогу розглядати проблему в якісно новому вимірі, застосовувати інші підходи, які змінюють її суть і характер сприйняття. У свою чергу, корекція або перегляд наявних знань у логічному аспекті відповідає зміні ставлення до ситуації в психологічному вимірі, адже індивід визнає обмеженість застосовуваних ним засобів і необхідність пошуку нових способів розв'язання.

Говорячи безпосередньо про педагогіку, то проблема це теоретичне або практичне навчальне завдання яке потребує розв'язання, для якого в свою чергу потрібно здійснити певне дослідження.

І по аналогії з психологією та логікою, кожна проблема містить в собі проблему ситуацію. Проте специфіка навчально-педагогічної проблеми полягає в тому, що вона, як правило, має подвійний характер – поєднує логіко-інформаційний і методологічний аспекти з внутрішнім, психологічним виміром. Залежно від особливостей конкретної ситуації, той чи інший компонент може виступати первинним, тоді як інші набувають вторинного значення. Особливо це проявляється у викладанні історичних дисциплін, адже предмет їхнього вивчення є надзвичайно широким і теоретично охоплює всю сукупність минулих подій, пов'язаних із розвитком людства і людського суспільства – включно з періодами, що передували його організованим формам. На відміну від низки суспільствознавчих та інших наук, які зосереджуються на окремих сферах суспільного життя, історія ставить перед учнями не лише

інформаційно-пізнавальні, а й психологічні та моральні проблеми, що часто виявляються не менш значущими.

Отже, проблемна ситуація в педагогіці розглядається як особливий психологічний стан, який виникає в процесі взаємодії учня з навчальним матеріалом, коли в нього формується усвідомлення браку знань, умінь або способів дії, необхідних для розв'язання певного пізнавального завдання. Цей стан породжує пізнавальну потребу, спрямовану на подолання виявленої невідповідності між наявними можливостями й вимогами завдання, а також на розкриття суперечностей, закладених у змісті навчального матеріалу [62, с.81]

Важливо також відмітити, що не завжди проблемна ситуація стає чітко усвідомленою проблемою. Для цього необхідно два моменти: по перше, усвідомлення учнем недостатності наявних знань та вмінь для роботи з відповідним навчальним матеріалом та вирішення навчальних завдань, тобто усвідомлення самої проблемної ситуації і, по друге, готовність цю навчальну проблему ситуацію вирішувати через пошукову активність [58, с.118].

У разі успішного виявлення проблеми та наявності внутрішньої мотивації до її розв'язання навчальна проблемна ситуація виконує низку позитивних функцій. До них належать: прогресуюча – спрямована на комплексний розвиток особистості учня; стимулююча – забезпечує підвищення мотивації, інтенсифікацію пізнавальної діяльності, а також розвиток пошукової та дослідницької активності; регулююча та спрямовуюча – реалізуються переважно в процесі спільної діяльності учня й учителя або під час групових форм роботи учнів[82, с.36; 98 с.29-30].

Проте ситуація набуває зовсім іншого характеру, якщо зусилля учня не приводять до бажаного результату. На найнижчому рівні розвитку проблемного мислення, який характеризується незнанням, учень не усвідомлює наявності проблемної ситуації[82, с.31]. Водночас така неусвідомленість не завжди має виражений негативний вплив, оскільки в окремих випадках учень може успішно засвоїти навчальний матеріал навіть без звернення до його проблемних аспектів. Більш несприятливою нам видається ситуація, коли проблема є

виявленою, проте в учня немає мотивації здійснювати дослідницьку та пошукову діяльність спрямовану на її вирішення, або ж його пошуки виявляються неуспішними. В даному випадку в дію ситуативно вступають негативні функції педагогічної проблемної ситуації, а саме регресуюча, стримуюча, дезорганізуюча і дезорієнтуюча [82, с.36-37].

Останні дві функції, як правило, проявляються під час групової роботи учнів та їхньої взаємодії з учителем, і їхній негативний вплив переважно стосується соціальної та комунікативної сфер. Натомість перші дві функції слід вважати найбільш критичними, оскільки вони безпосередньо впливають на особистісний розвиток учня та його навчальну мотивацію. У випадку надмірної складності проблеми чи завдання, або ж у разі неуспішних пошуків шляхів розв'язання, може спостерігатися деморалізація учня, зниження самооцінки та втрата інтересу до навчання. Можливий і протилежний варіант, коли завдання виявляється надто простим, що призводить до активізації регресивної функції проблемної ситуації: учень не відчуває потреби у подальшому саморозвитку, вважаючи наявні знання достатніми. У довгостроковій перспективі це може спричинити регрес уже сформованих знань і вмінь, а також зниження рівня пізнавальної активності.

Одним із найбільш ефективних способів уникнення проявів негативних функцій проблемних ситуацій є застосування диференційованого навчання, яке передбачає створення умов для розвитку здібностей учнів відповідно до їхніх індивідуальних особливостей шляхом використання різноманітних форм, методів і засобів навчання[55, с.9]. Підбір проблемних завдань при цьому має здійснюватися з урахуванням рівня інтелектуального та пізнавального розвитку кожного учня. Водночас, як нам видається, надмірна індивідуалізація навчального процесу – зосередження виключно на нахилах, інтересах і посиленнях для учня завданнях – може мати і негативні наслідки. У такому разі відбувається активізація регресивної функції проблемного навчання, адже учень схильний ігнорувати інші сфери знань і види діяльності, що призводить до неможливості ефективного розв'язання завдань, які виходять за межі його

звичного досвіду. Тому, попри загальну ефективність поєднання проблемного підходу та диференційованого навчання, важливо дотримуватися балансу між індивідуалізацією та універсальністю освітнього процесу.

Комплексно розглянувши сутність феномену проблеми та проблемних ситуацій, зокрема педагогічних, а також проаналізувавши їхні позитивні функції, потенційні ризики та можливі негативні наслідки й окресливши підходи до їх уникнення, можемо перейти до висвітлення ключових аспектів критичного мислення, необхідних для подальшого розвитку нашого дослідження.

Аналізуючи наявні у сучасній науковій літературі визначення критичного мислення та підходи до розуміння його сутності, В. Надурак цілком слушно порушує питання: «...чи маємо ми сьогодні спільне розуміння того, що являє собою критичне мислення?». Справді, перелік доступних визначень цього поняття є надзвичайно широким, причому значна їх частина відзначається високим рівнем абстрактності[72, с.130-133].

У більшості сучасних трактувань критичного мислення простежується вплив концепції Джона Дьюї, якого вважають засновником сучасних підходів до його осмислення. Сам Дьюї вживав термін *«рефлексивне мислення»*, під яким розумів активний, цілеспрямований і ретельний розгляд людиною власних переконань, поглядів і наявних знань з урахуванням підстав, на яких вони базуються, а також наслідків і висновків, до яких вони ведуть [102, с.90].

Джон Дьюї описує ситуацію, за якої в людини, що зіткнулася з певною проблемною ситуацією, виникають гіпотези щодо можливих шляхів її розв'язання. Якщо ж індивід автоматично приймає першу з висунутих гіпотез без належної перевірки, його мислення набуває некритичного характеру. Натомість критичне мислення, за Дьюї, полягає у пошуку додаткових доказів і даних, які дають змогу перевірити істинність або хибність початкового припущення. Отже, критичне мислення протиставляється нереклексивному, коли твердження чи гіпотези приймаються без глибокого аналізу та осмислення[72, с.132].

У цьому контексті нерелексивне мислення певною мірою можна співвіднести з принципом бритви Оккама – філософським і методологічним підходом, згідно з яким «не слід множити сутності без необхідності», тобто не варто висувати більше гіпотез, ніж потрібно для пояснення явища. Суть цього принципу полягає в тому, що якщо первинна гіпотеза, про яку говорить Дьюї, задовольняє суб'єкта як достатнє пояснення проблеми, то пошук альтернативних варіантів вважається зайвим. Таким чином, бритва Оккама у своїй спрощеній інтерпретації може сприяти формуванню некритичного мислення, оскільки знижує потребу у подальшому аналізі, порівнянні та перевірці можливих рішень.

Проте виникає цілком слушне запитання: чи можна вважати відкидання первинної гіпотези або її перевірку через пошук нової формою критичного мислення? На нашу думку – не обов'язково. Тут простежується дуже тонкий і принципово важливий момент. Припустімо, людина (зокрема, учень) стикається з певною проблемою, у результаті чого в неї виникає, або ж їй пропонують, певне пояснення чи спосіб розв'язання. Вона оцінює цю гіпотезу, здійснює рефлексію, відкидає її як незадовільну та, спираючись на власні знання, переконання й досвід, формує нову версію вирішення проблеми, яка, на її думку, є більш обґрунтованою.

Однак чи можна таку інтелектуальну діяльність вважати проявом критичного мислення? На нашу думку – ні, принаймні не в повному розумінні цього поняття. Адже в даному випадку індивід фактично повторює логіку, близьку до принципу бритви Оккама, лише на новому рівні – з урахуванням власного досвіду та індивідуальних переконань. Людина просто замінює одну гіпотезу іншою, яка краще узгоджується з її наявною системою знань, не здійснюючи глибокого аналізу, порівняння альтернативних позицій і критичної оцінки підстав власних висновків.

Інакше кажучи, сам факт відкидання первинної та формулювання нової гіпотези ще не означає прояву справжнього критичного мислення. Критичність починається там, де суб'єкт не лише пропонує альтернативу, а й усвідомлено

аналізує процес власного мислення, перевіряє логічну послідовність міркувань, обґрунтованість висновків і можливі упередження, що вплинули на вибір нового рішення.

Для того щоб мислення набуло ознак повноцінного критичного характеру, необхідно, по-перше, забезпечити безперервну корекцію власних міркувань і виправлення помилок – як інформаційних і логічних, так і світоглядних та ціннісних. По-друге, воно має передбачати постійний пошук, формулювання та аналіз альтернативних гіпотез і версій, здійснюваний із їх одночасною оцінкою та зіставленням[100, с.11].

Усе це неможливе без вище згаданого "усвідомленого контролю..." над процесом мислення, суть якого пояснює В.Надурак. На його думку критичне мислення є "правильним мисленням", що означає аналіз і оцінку не висунутих нами гіпотез, версій та думок загалом, а оцінку самого мислення як такого, як цілісної системи і перевірку його на хибність. Відповідно критичне мислення стає мисленням вищого порядку по відношенню до звичайного мислення людини, оскільки перевіряє його правильність, раціональність та оцінює його[72, с.133].

Важливою є також позиція О. Марченко, яка зазначає, що критичне мислення передбачає не лише виявлення та виправлення помилок у власній діяльності чи її аналіз, але й удосконалення самого процесу мислення як такого. Форм удосконалення мисленнєвих процесів існує безліч, проте в контексті проблемного навчання однією з ключових слід вважати пошук альтернативних версій і підходів, що сприяє розширенню кола можливих рішень проблеми, доступних конкретній особистості [100, с.12].

Окрім цього, О. Марченко звертає увагу на надзвичайно важливий аспект: критичне мислення поширюється не лише на власну інтелектуальну чи будь-яку іншу діяльність індивіда, але й на оцінку діяльності інших людей, а в ширшому сенсі – на сприйняття та інтерпретацію навколишнього світу загалом. Варто також зауважити, що, на нашу думку, критичне мислення може передбачати застосування принципу, запропонованого Вільгельмом Оккамом,

однак лише у тому випадку, коли первинна гіпотеза чи теорія визнається найбільш обґрунтованою в результаті ретельного аналізу альтернативних варіантів [60, с.56].

Таким чином, враховуючи викладене вище, можна стверджувати, що застосування навчальних проблемних ситуацій на уроках історії, розв'язання яких передбачає активну дослідницько-пошукову та творчу діяльність учнів, пошук різноманітних підходів і способів вирішення проблеми, аналіз різних джерел інформації, їх критичну оцінку та порівняння, органічно поєднується з процесом розвитку критичного мислення. Адже в своїй суті критичне мислення передбачає виконання тих самих розумових, логічних і ціннісних операцій, які здійснюються в процесі осмислення як історичного минулого людства, так і навикишньої дійсності та повсякденного досвіду учнів. У цьому контексті проблемне навчання та його елементи постають як одна з найдоцільніших і найефективніших форм організації навчального процесу, спрямована на формування та розвиток критичного мислення школярів.

Отже, на цьому етапі доцільно розглянути теоретичні та методичні особливості проблемного навчання як цілісної форми організації освітнього процесу, а не лише як сукупності його окремих елементів, якими виступають проблемні ситуації. Як і більшість педагогічних категорій подібного рівня узагальнення, поняття проблемного навчання має велику кількість визначень, інтерпретацій і підходів [76, с.79-81]

Серед існуючих підходів ми схиляємося до трактування проблемного навчання як розвивальної освітньої технології, спрямованої на формування в учнів прийомів дослідницької, пошукової, наукової та творчої діяльності, а також на розвиток їхнього пізнавального потенціалу, що ґрунтується на високому рівні свідомої мотивації до пізнавальної активності. Активізація цієї діяльності відбувається завдяки створенню проблемних ситуацій та виникненню особливого психічного стану, який зумовлюється потребою розкрити суть суперечностей і подолати розрив між наявними знаннями учня та необхідним рівнем для вирішення проблеми [40, с.164].

Головною метою проблемного навчання слід вважати не стільки оволодіння учнями окремими розумовими операціями, скільки формування цілісної системи мислення, що ґрунтується на критичному мисленні й забезпечує здатність за допомогою інтегрованих у неї інтелектуальних дій та прийомів розв'язувати широкий спектр проблемних ситуацій, а також нестандартних і нетипових завдань. Специфіка проблемного навчання полягає в тому, що воно є не просто черговим методом засвоєння нової інформації (на кшталт інтерактивних вправ), а виступає засобом усвідомлення та опанування учнем закономірностей і механізмів здобуття нових знань, тобто перетворює сам процес навчання на об'єкт пізнання і рефлексії [76, с.81].

Оскільки в межах нашого дослідження розглядається традиційне шкільне навчання, засноване на класно-урочній формі організації освітнього процесу, слід зазначити, що повноцінна реалізація проблемного навчання у його «чистому» вигляді за таких умов є практично неможливою. Це зумовлено необхідністю адаптації принципів і методів проблемного навчання до існуючих, традиційних форм організації навчальної діяльності, що визначають структуру й динаміку сучасного освітнього процесу в школі [75, с.6].

До цих обмежень нас приводить також і зміст навчального матеріалу та потенційні можливості учнів. Далеко не увесь навчальний матеріал, який повинні засвоїти учні можна зробити проблемним і далеко не всі базові проблеми тієї чи іншої теми можуть бути вирішені учнями в самостійному порядку.

Більше того, на нашу думку, повноцінне впровадження проблемного навчання в умовах урочної системи середньої школи потребувало б створення певного стандартизованого набору навчальних проблемних ситуацій та проблемних запитань. Однак така стандартизація суперечить принципам диференційованого підходу, який передбачає урахування індивідуальних особливостей, рівня підготовки та пізнавальних можливостей кожного учня. Саме тому в умовах звичайного шкільного навчального процесу найбільш

доцільним є використання окремих елементів проблемного навчання – передусім проблемних ситуацій різних типів і ступенів складності.

Можна припустити, що повна реалізація проблемного навчання у його «чистому» вигляді могла б бути ефективно здійснена, наприклад, у межах гурткової або позакласної роботи, за умови створення спеціалізованих навчальних груп, сформованих із учнів із порівняно рівним рівнем інтелектуального розвитку та мотивації. Втім, це питання виходить за межі нашого дослідження і потребує окремого теоретичного та методичного опрацювання.

Втім, якщо ми не завжди можемо організувати усе навчання як процес вирішення навчальних проблемних ситуацій, то ми принаймні можемо зробити так, щоб учні весь час стикалися з проблемністю як такою. Застосування проблемного навчання як інструмента розвитку критичного мислення на уроках історії веде нас до необхідності проблемного викладу матеріалу. Під проблемним викладом розуміють таку форму та спосіб подання навчального матеріалу, при якому перед учнями завжди ставляться певні питання і стимулюється пошук відповідей на них, подаються різноманітні та суперечливі версії, думки та оцінки що автоматично ставлять учня в проблемну ситуацію в ході загального аналізу теми уроку[46, с.85]

Проблемне навчання ґрунтується на створенні та розв’язанні проблемних ситуацій, адже кожна проблема за своєю суттю є специфічною формою такої ситуації. Для забезпечення методичної чіткості та зручності практичного застосування проблемні ситуації прийнято класифікувати. У науково-педагогічній літературі подано велику кількість класифікацій, тому ми спробуємо здійснити узагальнення та синтез підходів кількох дослідників, виокремивши такі основні типи:

- Ситуації вибору – виникають тоді, коли учень бачить кілька можливих варіантів розв’язання, але наявних знань недостатньо для прийняття правильного рішення, або ж обсяг поданої інформації є надмірним для чіткого вибору.

- Ситуації застосування знань – передбачають необхідність використання уже засвоєних знань у новому, нетиповому контексті з метою розв’язання якісно нових завдань.
- Ситуації недостатності – характеризуються браком початкових знань, однак розв’язання проблеми може бути знайдене інтуїтивно або в результаті творчого підходу.
- Ситуації відсутності – мають місце тоді, коли учень не отримує чіткої вихідної інформації, а можливі рішення не є очевидними. Цей тип проблемних ситуацій є найбільш сприятливим для розвитку критичного мислення, оскільки потребує творчого аналізу, зіставлення різних джерел інформації та формулювання кількох альтернативних гіпотез із подальшою їх оцінкою.
- Ситуації конфлікту та ситуації невідповідності – взаємопов’язані типи, що виникають відповідно при суперечності між окремими фактами чи даними, або ж між новими знаннями та раніше сформованими уявленнями учня [46, с.85-88].

З точки зору педагогічної психології, класифікацію проблемних ситуацій можна подати у більш узагальненому та функціональному вигляді. У цьому випадку виділяють три основні типи:

Проблемні ситуації, спрямовані на розкриття закономірностей та засвоєння нових знань. Їхня мета полягає у тому, щоб підвести учнів до самостійного пояснення певного явища, доведення або спростування певної тези, тобто до усвідомленого оволодіння новими поняттями та зв’язками між ними.

- Проблемні ситуації, орієнтовані на пошук альтернативних способів досягнення мети. Як правило, вони мають практичний характер і стимулюють учнів до творчого використання знань у нових умовах, що розвиває гнучкість мислення та здатність до пошукової діяльності.
- Проблемні ситуації, у яких способи досягнення мети відомі, але невідомі загальні умови їх застосування. Такі ситуації спонукають учнів до

активної апробації різних підходів, аналізу їх результативності та відкидання неефективних варіантів, що формує навички критичного аналізу й рефлексії власної діяльності.

Останній тип проблемних ситуацій, який, на нашу думку, є одним із найважливіших і, ймовірно, найефективнішим для розвитку критичного мислення, особливо у процесі навчання історії, можна класифікувати як ситуації прогнозування. Цей тип проблемних ситуацій передбачає аналітичну роботу з альтернативними варіантами розвитку історичних подій, як тих, що вже відбулися й стали частиною історичної реальності, так і тих, що могли б відбутися за інших умов. Унаслідок цього учні отримують можливість осмислити причинно-наслідкові зв'язки, виявити історичні закономірності та оцінити ймовірні наслідки різних сценаріїв розвитку подій, що формує глибше розуміння історичного процесу та розвиває навички критичного аналізу [46, с.87].

В історичній науці напрям, що досліджує можливі варіанти альтернативного розвитку історичних подій, відомий як ретроальтернативістика або ретроальтернативістський аналіз. Як зазначає В. П. Мельник, це явище неодноразово ставало об'єктом критики, що ґрунтується на традиційному переконанні, ніби «історія не знає умовного способу» і повинна спиратися виключно на перевірені факти та достовірні джерела [70, с.356].

Водночас, попри наявні застереження, сам підхід до розгляду історичних альтернатив може мати певну пізнавальну та дидактичну цінність. Зокрема, у межах проблемного навчання він може слугувати інструментом розвитку критичного мислення, сприяючи формуванню в учнів уміння аналізувати можливі наслідки рішень, порівнювати різні сценарії історичного розвитку та робити самостійні висновки.

Розпочнемо з самого на нашу думку очевидного факту, що правильне вивчення історії завжди потребує розгляду можливих альтернативних шляхів розвитку історичного процесу, оскільки в більшості випадків вони завжди були наявні, а оскільки історія як ми вважаємо розвивається по спіральній моделі і

повторюється з певними відхиленнями, то визначення цих альтернативних шляхів та аналіз дають учням колосальний практичний досвід, дозволяє розвивати предметні та ключові компетентності та творче мислення, оскільки побудова даних версій є максимально широким інтелектуальним процесом і дозволяє учню використати усю наявну в нього ерудицію та інтелектуальний і творчий потенціал, здійснювати діяльнісний підхід.

Схематично кажучи, під час класичного вивчення історії учень працює з певним набором перевірених даних, на основі яких формує узагальнення, робить оцінки та підбиває підсумки, створюючи цілісне уявлення про історичний процес. Проблемний підхід, натомість, передбачає ситуації, коли учень не має повного обсягу інформації або чітких орієнтирів для аналізу, тому змушений самостійно шукати додаткові джерела, порівнювати різні точки зору та пропонувати можливі варіанти розв'язання поставленої проблеми. Певною мірою подібна логіка простежується і в ретроальтернативістському підході. Якщо традиційне історичне дослідження передбачає аналіз джерел із метою підтвердження або спростування уже відомих фактів, то ретроальтернативістика пропонує спершу висунути гіпотетичну версію чи прогноз подій, а вже потім – перевіряти її шляхом звернення до наявних історичних даних [70, с.357].

У цьому сенсі ретроальтернативістський аналіз частково співвідноситься з принципами проблемного навчання, адже в обох випадках відправною точкою є проблема або гіпотеза, яку необхідно обґрунтувати, спираючись на аргументи, факти й логічні міркування. Такий підхід стимулює аналітичне й критичне мислення, заохочуючи учня до активного пошуку та перевірки власних інтерпретацій історичної дійсності.

З погляду аксіологічного підходу, розгляд альтернативних варіантів розвитку історичних подій має важливе значення з кількох причин. По-перше, оцінка тієї чи іншої події чи процесу, яку здійснює учень, буде тим більш вичерпною та об'єктивною, чим ширше коло можливих сценаріїв розвитку він розгляне, порівнюючи «те, що могло б бути» з «тим, що було насправді». Такий

підхід формує здатність бачити історичні явища в багатовимірному контексті, з урахуванням їхніх потенційних наслідків і причинно-наслідкових зв'язків.

По-друге, оволодіння аксіологічною компетентністю, яка є однією з ключових умов розвитку критичного мислення, передбачає не лише вміння формулювати власні оцінки та судження, а й розуміння системи цінностей, світоглядних орієнтирів і способу мислення історичних діячів, соціальних груп та суспільства загалом. У цьому контексті моделювання альтернативних історичних ситуацій може бути корисним, адже історичні постаті, приймаючи рішення в конкретних умовах, також зважували кілька можливих варіантів розвитку подій, оцінювали ризики, вигоди та наслідки своїх дій [70, с.359].

Таким чином, залучення учнів до аналізу історичних альтернатив дозволяє не лише поглибити їхнє розуміння історичних процесів, а й сприяє емпатійному зануренню у контекст епохи. У процесі такого аналізу школяр ніби «опиняється на місці» історичних діячів, відтворюючи логіку їхніх рішень і ціннісних орієнтацій. Це, своєю чергою, робить проблемне навчання більш осмисленим і наближає його до реального механізму історичного мислення [80, с.189- 192]

Визначивши сутність проблемного навчання у контексті розвитку критичного мислення та з'ясувавши специфіку навчальних проблемних ситуацій, доцільно окреслити механізм їх розв'язання учнем. У своєму ідеальному варіанті процес розв'язання проблемної ситуації починається з поетапного її виявлення та усвідомлення, що, за А. Фурманом, одночасно відображає етапи розвитку проблемного мислення.

- Етап “незнання” характеризується повною відсутністю усвідомлення проблемності: учень не помічає суперечностей і не відчуває потреби у пошуку нових знань.
- Етап “передчуття” настає тоді, коли в процесі роботи з навчальним матеріалом учень починає помічати окремі невідповідності та суперечності, передбачаючи можливу наявність проблеми.

- Етап “угледіння” означає первинну постановку проблеми в ще не повністю усвідомленому вигляді – учень уже розуміє, що існує певна суперечність, однак її сутність і межі залишаються нечіткими.
- Етап “бачення проблеми” є завершальним у процесі усвідомлення: на цьому рівні учень здатен чітко сформулювати проблему, визначити її суть та межі, що відкриває можливість до її подальшого аналітичного опрацювання й пошуку шляхів вирішення [82, с.31].

Зазначені етапи, як уже було сказано, реалізуються в ідеальному випадку, коли навчальна проблема, а відповідно й проблемна ситуація, створюється або виявляється учнем самостійно. Проте, як уже зазначалося, не всі навчальні проблеми є настільки очевидними чи простими, щоб бути самостійно розпізнаними учнями без допомоги вчителя. Тому у педагогічній практиці проблема може бути цілеспрямовано подана – у формі прямої або опосередкованої постановки.

Такий підхід, безумовно, дещо знижує розвивальний потенціал проблемного навчання, оскільки учні отримують уже готову проблемну ситуацію, а не створюють її власними інтелектуальними зусиллями. Водночас він дозволяє раціональніше використовувати навчальний час, що особливо важливо в умовах класно-урочної системи.

Після постановки та усвідомлення проблеми учень переходить до етапу її розв’язання. Кількість можливих шляхів розв’язання навчальних проблем є надзвичайно великою, адже вони залежать як від індивідуальних особливостей кожного учня, так і від специфіки конкретної навчальної ситуації. Тому автор не вважає за доцільне детально аналізувати всі можливі варіанти. Однак, з огляду на те, що в нашому дослідженні розглядається розвиток критичного мислення, доцільно окреслити ряд принципів і методичних прийомів, застосування яких у процесі роботи з проблемними ситуаціями найбільш ефективно сприяє розвитку критичного мислення учнів [82, с.41].

Говорячи про школу та застосування елементів проблемного навчання можна виділити три основні методологічні форми роботи над вирішенням проблемної ситуації:

-Проблемний виклад, який передбачає що вчитель сам формує проблемні ситуації, а учні вирішують їх спільно, під його керівництвом, проходячи класичні етапи оформлення проблеми, пошук способів розв'язання за допомогою висунення різних версій та гіпотез і їх перевірки.

-Пошуковий метод, при якому викладач тільки частково допомагає учням сформулювати проблему а потім підводить їх до самостійної пошукової та дослідницької роботи щодо розв'язання проблеми.

- Активна методика, що передбачає застосування таких форм активного навчання, як мозковий штурм чи диспут [78, с.4-5;66 с.138-139].

Перевагою мозкового штурму при проблемному є те, що версії приводяться на початку інтуїтивно, без їх аналізу, а вже потім відбувається їх критична оцінка. На нашу думку, це дозволяє мінімізувати ризик спаду евристичної діяльності учнів, який може відбутися у випадку коли учні одразу ж почнуть оцінку можливих варіантів вирішення проблеми і таким чином упустять інші або відкинуть наявні ще до їх чіткого усвідомлення. Диспут ж оскільки передбачає конфлікт між учнями на основі різних точок зору так би мовити "загартовує" процес мислення учнів, ставлячи їх в умови, коли не вони здійснюють критичний аналіз проблеми, а їх власні тези піддаються критичній оцінці та запереченню [78, с.5].

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що розвиток критичного мислення учнів у процесі вивчення історії неможливий без гіпотетичного підходу. Проте побудова гіпотез не є самоціллю, а лише початковим етапом складного процесу пізнання, який включає також аналіз, оцінку, перевірку й аргументування висновків. Саме в цьому полягає справжня суть критичного мислення – не у висуненні будь-яких припущень, а у вмінні логічно їх обґрунтовувати, перевіряти на достовірність і співвідносити з фактами.

Здатність формулювати гіпотези сприяє розвитку інтелектуальної гнучкості, стимулює пошук нестандартних рішень, розвиває історичну уяву. Однак не менш важливими є навички критичного аналізу джерел, уміння бачити суперечності у фактах, відділяти об'єктивне від інтерпретаційного. Лише поєднання цих компонентів – гіпотетичного, аналітичного та оцінного – забезпечує справжню глибину історичного мислення.

Отже, ефективне проблемне навчання має спиратися не тільки на побудову гіпотез, а й на цілісну систему критичного осмислення історичної інформації. Такий підхід дозволяє формувати в учнів не просто здатність до реконструкції минулого, а й уміння мислити історично – бачити причинно-наслідкові зв'язки, оцінювати альтернативи та усвідомлювати складність історичного процесу [45, с.184- 192].

Завершальний етап роботи з проблемною ситуацією передбачає її “зняття”, під чим А. Фурман розуміє комплексне усунення учнем тих суперечностей, що виникли в процесі розв'язання проблемної ситуації. На цьому етапі відбувається подолання розриву між наявними й необхідними знаннями та вміннями. Учень аналізує й закріплює отримані результати, здійснює критичну рефлексію власних дій, оцінює ефективність застосованих способів розв'язання та логіку власного мислення. Важливим результатом цього етапу є перенесення набутих знань, умінь і сформованих способів дій на розв'язання інших, передусім споріднених проблемних ситуацій. Саме це свідчить про сформованість у школярів гнучкого, творчого та критичного типу мислення [82, с.40-41].

Таким чином, цикл роботи з проблемною ситуацією завершується її “зняттям”. Проте, на нашу думку, дискусійним залишається питання: чи мають навчальні проблемні ситуації кінцеву стадію й остаточне розв'язання в контексті критичного мислення? Адже останнє передбачає безперервний аналіз і переоцінку навіть тих версій, які раніше вважалися слушними. У зв'язку з цим, в ідеальному варіанті вчитель має формувати в учнів розуміння того, що будь-яку вже вирішену проблему теоретично можна розв'язати краще або

більш ефективно, а принаймні спробувати зробити це. Таким чином, у процесі особистісного та інтелектуального розвитку учень може повертатися до вже опрацьованих проблем, намагаючись знайти нові або досконаліші шляхи їх вирішення, і тому повного “зняття” проблеми, по суті, не відбувається. Звичайно, на практиці подібне трапляється нечасто, і лише окремі навчальні проблеми – переважно світоглядного чи морально-ціннісного характеру, пов’язані з вибором – здатні викликати в учнів стійкий інтерес і стимулювати повторне осмислення.

Перед переходом до практичної частини нашої роботи вважаємо за доцільне окремо зупинитися на перевагах застосування проблемного навчання для розвитку критичного мислення. Як ми вже зазначали, критичне мислення є мисленням вищого порядку, а його розвиток – подібно до процесу проблематизації навчання – сприяє реалізації низки сучасних педагогічних підходів і технологій. Водночас ефективна реалізація окремих підходів створює сприятливі умови для формування критичного мислення учнів. Нижче розглянемо ті з них, що можуть найефективніше поєднуватися з проблемним навчанням.

Одним із таких підходів є компетентнісний. Він передбачає концентрацію освітнього процесу на розвитку в учнів ключових і предметних компетентностей з метою формування компетентності як інтегрованої характеристики особистості, що охоплює знання, практичні вміння, ставлення, досвід і поведінкові моделі. Формування комплексного, гармонійно розвиненого інтелекту є необхідною умовою розвитку критичного мислення. У цьому контексті історико-предметна компетентність має особливе значення, оскільки її складові є різноплановими й можуть бути застосовані у найрізноманітніших сферах життя – для розв’язання як професійних, так і особистісних проблем [77, с.149].

Перевага розвитку історичної компетентності полягає в її більшій конкретності та зв’язку з реальністю. Вона працює не з абстрактною інформацією, а з людським досвідом і життям як таким, дозволяючи учням

аналізувати не лише факти, а й ціннісно-моральні аспекти історичних подій. Завдяки цьому учні навчаються розглядати явища з позиції різних епох, систем цінностей і моральних орієнтирів, що сприяє розвитку їхнього критичного мислення, емпатії та світоглядної зрілості.

Отже, застосування компетентнісного підходу є однією з ключових умов розвитку критичного мислення як у процесі реалізації проблемного навчання, так і загалом – під час використання інших сучасних педагогічних технологій. Водночас було б помилковим вважати, що критичне мислення формується лише на основі широкої ерудиції чи володіння великим обсягом фактів. Надмірна орієнтація на позитивістський підхід, який спирається виключно на “сухі” доконані факти, може навіть гальмувати розвиток критичного мислення. Для його формування учень повинен не лише оперувати інформацією, а й мислити творчо, гнучко, висувати власні гіпотези й розглядати кілька можливих шляхів розв’язання навчальних проблем [81, с.115].

Застосування творчого підходу в освітньому процесі, що полягає в адаптації навчально-пізнавальної діяльності до інтересів, здібностей, інтелектуальних запитів учнів та інших складових психологічної структури особистості, є надзвичайно актуальним як для розвитку критичного мислення, так і для реалізації проблемного навчання. Такий підхід забезпечує усвідомлення особистістю себе як творчої індивідуальності, сприяє виявленню власних сильних і слабких сторін, формує потребу у самовдосконаленні як домінуючий мотив у структурі особистості, що формується [10, с.10; 42 с.9-14].

Важливість творчого підходу полягає в тому, що він розвиває здатність учнів до побудови гіпотез – первинної основи вирішення будь-якої пізнавальної або творчої ситуації. Креативність у цьому контексті виступає компенсаторним механізмом, коли учень не має достатньої кількості фактичного матеріалу, але може висунути припущення, що наближає його до вирішення проблеми. Саме творчий підхід дозволяє уникнути негативних наслідків “застою мислення”, які можуть виникати внаслідок браку знань або труднощів у пошуку правильного рішення. Крім того, він тісно пов’язаний із компетентнісним підходом, адже

останній також передбачає формування здатності до творчої діяльності як однієї з ключових компетентностей [51, с.54].

Ще одним важливим підходом, що ефективно реалізується в межах проблемного навчання, є діяльнісний підхід. Його визначення в педагогічній науці є багатозначним. Частина дослідників розглядає його як метод навчання, за якого учням не подають готових знань, а вони здобувають їх самостійно в процесі активної пізнавальної діяльності [38, с.2].

Інші методисти трактують його як форму організації освітнього процесу, спрямовану на розвиток у здобувачів освіти вмінь практичної, професійної та повсякденної діяльності, а також уміння застосовувати набуті знання на практиці [61,с.30]. У контексті викладання історії діяльнісний підхід передбачає використання історичного досвіду людства для аналізу сучасних соціальних і політичних процесів, а також для розуміння закономірностей розвитку суспільства. Проблемне навчання в цьому випадку є ефективним інструментом реалізації діялісного підходу, адже формування в учнів умінь критично мислити, висувати гіпотези, оцінювати джерела та приймати аргументовані рішення безпосередньо сприяє їхній готовності застосовувати історичні знання в реальному житті. Таким чином, обидва підходи – діяльнісний і проблемний – взаємно підсилюють один одного, забезпечуючи розвиток гнучкого, практично орієнтованого та критичного мислення.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ЧЕРЕЗ ПРОБЛЕМНЕ НАВЧАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЗОВНІШНЬОЇ ЕКСПАНСІЇ ПОЛЬЩІ, ЛИТВИ ТА ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ XIV–XV СТ.)

Розпочати аналіз можливостей практичного застосування тематики нашого дослідження для розвитку критичного мислення учнів в контексті проблемного навчання слід з аналізу типових освітніх програм з метою визначення конкретних навчальних тем з історії Середньовіччя, де її застосування є найбільш ефективним.

У ході порівняльного аналізу кількох навчальних програм з історії України та всесвітньої історії найбільш ефективним застосуванням тематики дослідження видається опрацювання розділів і тем, що стосуються історичного розвитку Галицько-Волинського князівства, а також Руських земель у складі східноєвропейських держав у XIV–XV ст., коли йдеться про історію України [9, с.15-20; 8, с.11-14].

У випадку всесвітньої історії це стосується розділів і тем, у яких висвітлюється загальний історичний розвиток європейських держав у X–XV ст., а також Хрестові походи. Особливо ефективним є застосування тематики дослідження у розділах, присвячених виникненню та історичному розвитку Центрально- та Східноєвропейських держав у XI–XV ст. [7, с.17-19].

Розпочнемо з базових аспектів. Як уже зазначалося, на класичних уроках зазвичай реалізуються окремі елементи проблемного навчання. Найбільш ефективним їх застосування стає у випадку, якщо цими елементами виступають прямі запитання проблемного характеру. Переваги використання таких запитань очевидні: насамперед вони дозволяють активно диференціювати навчальний процес, адаптувати його до індивідуальних особливостей кожного учня та забезпечують високий евристичний потенціал при відносно невеликих витратах часу[104, с.40-41; 40, с.165].

Існують різноманітні класифікації навчальних запитань і ми не можемо вдаватися в їх аналіз в даному дослідженні, тому за винятком класичних проблемних запитань, ми наведемо ще кілька основних типів, які, на нашу думку, будуть найбільш ефективними у випадку проблемного навчання:

1. Екзистенційні, які поділяються на пояснювальні, інтерпретаційні та буттєві, є основним типом запитань на уроках історії. Вони передбачають з'ясування мотивації вчинків історичних діячів, аналіз цінностей та ідей, визначення та оцінку причин і наслідків історичних подій і процесів, а також встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

2. Уточнювальні спрямовані на більш точне та вичерпне з'ясування суті навчального матеріалу. Зазвичай вони спричиняють виникнення проблемної ситуації, як мінімум через брак у учнів необхідних знань.

3. Контрольні ставляться з метою перевірки повідомленої інформації та її первинної оцінки [39, с.13-14].

Зараз ми приведемо цілий ряд проблемних запитань вище вказаних типів, які можна задавати учням в ході традиційних занять на уроках історії України та всесвітньої, на контрольних роботах, при перевірці домашніх завдань та пояснимо їх важливість для засвоєння теми, виховний та розвивальний потенціал. Відповідно до принципів історизму, роботу слід розпочати з проблемних запитань що стосуються аналізу передумов та причин зовнішньої експансії та інкорпорації українських земель до складу Литви та Польщі:

- "Чому литовці розгорнули свою експансію, а не кинули усі сили для боротьби з Тевтонським Орденом"? Це дозволить підвести учнів до однієї з головних тез нашого дослідження, про взаємообумовленість зовнішньої експансії і продемонструвати прихід литовців на Русь як результат відповіді на тевтонський виклик.

- "Чому литовці розгорнули свою експансію проти Русі, а не проти Польщі?" Це дозволяє здійснити порівняльний аналіз зовнішньополітичного становища двох народів, проаналізувати фактори зовнішнього тиску та зрозуміти, чому саме південно-руські та білоруські князівства стали об'єктом

інкорпорації спершу Литви, а згодом Польщі. Крім того, це дає змогу врахувати принципи природно-географічного детермінізму та продемонструвати роль етнічного фактору у розвитку історичних процесів.

- " Чому поляки не здійснювали активного втручання у війну католицького світу проти Литви, а сконцентрувалися на Русі?" В першу чергу, це аксіологічна проблема, яка дозволить учням усвідомити усю суперечливість релігії як підґрунтя війни та зовнішньої експансії, почати роботу над визначенням ролі українських земель в регіоні, приведе до наступних проблемних питань, що будуть стосуватися економіки.

- "Чому політичній еліті Південної Русі було вигідно співпрацювати з литовцями?" В контексті проблемного підходу дане питання обов'язково слід поставити, в зв'язку з можливостями для критичного аналізу та оцінки дій історичних діячів, що неабияк сприятиме формуванню критичного мислення при аналізі будь-яких масштабних політичних процесів.

- "Чому правлячим колам Русі зверхність литовських язичників видавалася кращою ніж монгольська?", що дозволить поглибити і закріпити результати вирішення попереднього проблемного запитання, зрозуміти одну з головних причин успішного просування литовців, створити передумови для подальшої роботи з інкорпорацією українських земель до складу Польщі та спростити аналіз польської експансії і причин полонізації українських еліт.

- " Чому польська знань не вибрала ту ж модель взаємодії з литовцями, що й руська?" Це сприятиме розвитку критичне мислення учнів за допомогою порівняльного аналізу, пошуків спільного та відмінного в політичній та культурній системах обох держав.

На уроках всесвітньої історії, при вивченні відповідних розділів, цю роботу з аналізу причин та передумов можна розширити, здійснивши інтеграцію історії України у загальноєвропейський контекст. Це дозволяє пов'язати причини зовнішньої експансії зазначених держав у єдину систему і розглянути їх у ширшій історичній перспективі.

- "Яким чином Тевтонський орден вплинув на зовнішню політику Литви"? За допомогою цього запитання учні зможуть концептуально розглянути причини, які привели литовські правлячі кола до реформування свого зовнішньополітичного курсу. Якщо для пруської моделі зовнішня експансія прийняла форму набігів на своїх сусідів і все ж була просто джерелом збагачення, то литовцям довелося змінити набіги на завоювницькі походи, які призвели в довгостроковій перспективі до поглинання значної частини Русі литовцями.

- "Анексія Поморя була причиною початку конфлікту між хрестоносцями та Польщею чи тільки приводом?". Ставлячи питання під таким кутом зору, учні зможуть критично оцінити взаємовідносини двох держав, їх роль в історичному розвитку одна одної, розглянути тевтонську експансію як фактор загрози не тільки для язичників та православних, але й для католицької Польщі, що звичайно ж викликатиме в учнів дисонанс, оскільки такий погляд на предмет буде відрізнятися від загальноприйнятого і вести до активного розвитку критичного мислення.

- "Чому добре підготована тевтонська армія не змогла розгромити Литовське князівство, не дивлячись на його явну економічну та культурну відсталість?" Це активно сприятиме формуванню вмінь критично оцінювати будь-яку війну за рахунок визначення та подальшого врахування ролі природно-географічних факторів та економіки на ведення війни.

- "Чому в XIV ст. конфлікт між двома сторонами прийняла характер позиційної рейдової війни?" Дозволить учням зрозуміти причину згасання масштабних бойових дій на північному фронті Литви, що дозволило їй розгорнути масштабну експансію на землі сучасної Білорусії та України.

- "Чому сторони не відмовилися від кривавої рейдової війни, якщо врахувати те, що за десятки років вона не принесла ніякого результату?" Розв'язання цієї проблеми може сприяти розвитку критичного мислення учнів, оскільки допомагає усвідомити, що в історії іноді виникають складні ситуації, коли люди були змушені приймати певні рішення через обмежені можливості

вибору. Усвідомлення цього факту дозволяє помірковано ставитися до надмірно оптимістичних наративів, які іноді подають історію як лінію постійного успіху. Такий підхід допомагає учням краще оцінювати різні варіанти розвитку подій і формує більш реалістичне уявлення про історичні процеси.

- "Яким чином початок конфлікту з Орденем призвів до експансії Польщі на українські землі?" Дозволить продовжити роботу над формуванням єдиної системи взаємовпливів і продемонструвати процеси зовнішньої експансії держав регіону та поглинання ними українських земель як єдиного, взаємопов'язаного процесу.

У цілому цей список можна продовжувати, проте неможливо навести повний перелік усіх проблемних запитань, які можна поставити учням на основі тематики нашого дослідження. Приведені приклади проблемних запитань зосереджувалися передусім на причинно-наслідкових аспектах не випадково. Критичне мислення передбачає формулювання, як мінімум, декількох можливих версій вирішення проблеми або різних оцінок і підходів із подальшим критичним аналізом. У цьому зв'язку важливо, щоб учень навчався підтримувати баланс при генерації таких версій: висувати їх, але не заглиблюватися одразу в надмірний аналіз або оцінку, водночас уникати надлишку версій, що може ускладнити розгляд кожної з них і призвести до когнітивного перевантаження. У цьому контексті робота з причинами та передумовами є особливо сприятливою, оскільки причини зазвичай комплексні: частина з них очевидна, частина потребує більш детального аналізу. Такий підхід дозволяє учням поступово формувати навичку підтримання зазначеного балансу [104, с.38-39].

Ми вважаємо, що при вивченні історії особливо важливим є з'ясування причин подій та процесів, їхніх рушійних сил, оскільки кожна конкретна історична подія є наслідком попередніх. Якби це не було так, історичні процеси як такі, а також взаємопов'язана історія загалом, просто не існували б. Саме тому вміння критично аналізувати причини та передумови історичного процесу

є ключовим для учнів. Проблемні запитання різних типів, наведені раніше, дозволяють розпочати роботу над формуванням цього вміння, проте це не означає, що робота повинна обмежуватися лише ними. Наступним етапом у проблемному навчанні є трансформація проблемних запитань у проблемні завдання на уроках, включно з уже згаданими. Під проблемними завданнями слід розуміти поетапний процес вирішення комплексної навчальної проблеми за допомогою пошуково-дослідницької діяльності, зазвичай координованої педагогом [40, с.166].

Важливою практичною порадою нам видається врахування одного з головних недоліків проблемного навчання, а саме його складності. Окремі дослідники вважають що проблемне навчання є на 20% складнішим ніж традиційне. Сюди також потрібно додати ту складність яку вносить опанування критичного мислення і тому ми отримуємо дуже великий ризик активізації негативних функцій проблемного навчання [80, с.126-127].

Особливо слушно це при роботі над засвоєнням нового матеріалу, вивченням та закріпленням нової теми, оскільки тут відбувається аналіз обширного нового фактологічного матеріалу, в той час як робота з передумовами та причинами або ґрунтується на уже наявних знаннях та їх актуалізації або ж на евристичній діяльності, спрямованій на генерацію нових ідей. Тому, щоб уникнути спаду навчальної діяльності при проблемному навчанні, необхідно здійснювати також активізацію навчання та пізнавальної діяльності, під чим розуміють комплекс дій, які здійснює педагог з метою мобілізації розумових, вольових та й зрештою фізичних зусиль учнів для досягнення навчальних цілей, в даному випадку для розв'язання навчальної проблем [55, с.168].

Безпосередньо в ході навчання активізація діяльності учнів здійснюється за допомогою відповідних активних методів навчання, тобто специфічних способів та прийомів педагогічного впливу на учнів з ціллю активізації їх пізнавальної діяльності. Ми вважаємо, що на практиці ці методи найкраще

застосовувати про згаданих вище проблемних завдань, працюючи з засвоєнням основної частини навчального матеріалу [55, с.177].

Метод мозкового штурму є ключовим для вирішення проблемних питань та завдань, важливою його функцією є ліквідації психологічних обмежень та перешкод, які гальмують мислення і ґрунтуються на остраху критики. Метод передбачає генерацію максимально великої кількості ідей без їх критики до закінчення штурму і вже потім їх аналіз і відсіювання. Даний метод можна застосовувати як самостійно, так і при виконанні більшості наведених в роботі вправ, методів, проблемних запитань і т.д. [95, с.68-72].

Важливою інтерактивною технологією буде також метод кейсів (case-метод), що застосовується при аналізі певних ситуацій чи обставин реального життя або ж історичного минулого. Проте підхід до розуміння суті методу не є однозначним. Для прикладу під ним розуміють аналіз проблемних, конфліктних ситуацій, в яких стикаються різноманітні позиції та інтереси різних груп людей і які ставлять учнів в ситуацію вибору та прийняття рішень [97, с.51-52].

Інший підхід розуміє метод кейсів як проблемне завдання, коли учні отримують пакет відібраних документів (кейс) і на їх основі виробляють механізм виходу з конкретної проблемної ситуації [96, с.269].

Як би там не було, здійснивши синтез приходимо до думки, що первинним в методі все ж буде аналіз ситуацій. Існують різноманітні типи кейсів, ми ж відберемо і наведемо приклади застосування тих, які найкраще сприятимуть розвитку критичного мислення:

1. Кейс "Вибір". Учні ставляться в ситуацію вибору, який є неочевидним через наявність позитивних моментів в усіх пропонованих варіантів. Для прикладу, кейс "Вибір орієнтації православної еліти", коли учні на основі документів, які відображають переваги й недоліки становища боярства в Польщі та Литві моделюють ситуацію прийняття рішення, яку з політичних систем підтримати.

2. Кейс "Криза". Учні ставляться в ситуацію загрози та нестабільності, потенційного колапсу та "загрози виживанню". Найбільш актуально при вивченні тем, пов'язаних з Тевтонським Орденем. Наприклад, кейс «Війна за Помор'я» ставить учнів на місце верхівки хрестоносців, які, зіткнувшись із проблемами в Литві, що ставили під сумнів існування Ордену, повинні прийняти рішення щодо порушення своїх принципів та обговорити всі «за» і «проти», готуючись до конфлікту з Польщею. Кейс «Значення Кревської унії» дозволяє оцінити загрозу цієї події для виживання Тевтонського Ордену, змодельовати дії магістра та капітулу і зрозуміти передумови та причини Великої війни та кінцевої поразки Ордену. Кейс «Наслідки Грюнвальда» дає можливість розглянути смуту, що виникла в землях Ордену після поразки у протистоянні з поляками та литовцями, а також змодельовати можливі шляхи виходу з кризової ситуації.

3. Кейс "Боротьба" зводиться до моделювання конфлікту між двома сторонами щодо захоплення предмета протистояння. Для прикладу, кейс "Боротьба за першість в поширенні католицизму" дозволить проаналізувати глобальну роль релігійних питань в розгортанні зовнішньої експансії держав і висвітлити протистояння між Польщею та Орденем як боротьбу за роль рушійної сили поширення католицизму на схід. Дані кейси підійдуть на усіх заняття, наприклад кейси "Боротьба за Жемайтю", "Боротьба за землі Русі", "Боротьба за Галицьку спадщину" і т.д. [96, с.278- 279].

Метод кейсів передбачає моделювання ситуацій на основі джерельного та фактичного матеріалу. Проте це не означає, що ми повинні обмежуватися тільки таким підходом. Тут в нагоді стане метод ситуативного моделювання, тобто організація навчального процесу в формі гри, яка моделює явища та процеси, які вивчаються. Учні отримують свободу розумової діяльності, обмежену тільки набором правил, обирають власні ролі в грі та будуть будувати припущення про можливий хід подій, шукають способи вирішення проблемної ситуації. Вчитель інформує учнів про ціль гри та її правила, спільно готує матеріали до гри, потім контролює її проведення. Даний метод не слід

плутати з рольовими іграми, які передбачають діяльність учня по заздалегіть визначеному сценарію, відповідно до конкретної ролі [31, с.53-54; 55-56].

Найбільш ефективно для нашої тематики буде моделювати ситуації переговорів, колективного прийняття рішень, вироблення угод та договорів, тощо. Для прикладу темами можуть бути наступні:

1. "Новий погляд на Кревську унію". Учні діляться на групи, відповідно до сторін, та на основі аналізу положень Кревської унії пробують переглянути її та висунути більш вигідні для себе умови.

2. "Переговори з литовським князем" Учні імітують переговори між православними боярами одного з руських князівств та їх литовським правителем. Рекомендується перед тим задати учням опрацювати кілька джерельних витягів, актів та постанов, які відображали б прагнення боярства та шляхти і політику князів щодо них.

3. "Перегляд релігійної політики після Свидригайла" учні імітують обговорення можливих послаблень тих обмежень, що призвели до виступу Свидригайла, що загалом наштовхне їх на думку відсутності потреби робити їх, окреслить рівень контролю ситуації католиками як в Польщі, так і в Литві.

Вищезгадані кейси та ігрові методи підводять нас до важливого висновку: критичне мислення передбачає підготовку учнів до конфліктних ситуацій, у яких їхні точки зору та аргументи можуть піддаватися критиці, а інші учасники можуть намагатися переконати їх у своїй позиції. Для формування навичок поведінки в таких ситуаціях і здатності аргументовано відстоювати власну думку доцільно регулярно організовувати проблемні дискусії, як фронтальні, так і групові, що дозволяє обмінюватися думками та обговорювати спірні питання [102, с.54].

Для прикладу теми дискусій на уроках можуть бути наступними:

- "Чи справді входження до складу Литви і в подальшому Польщі було краще ніж збереження ординської зверхності?"

- "Чи можна засуджувати поляків, які використовували тевтонсько-литовське протистояння для своєї користі?"

- "Чи слід засуджувати православних бояр, які перейшли в католицизм і відмовилися від національної ідеї?"

- " Причини поразки Тевтонського Ордену в Великій війні 1409-1411 рр."

- " Привілеї польських королів йшли на користь православній знаті, чи знищували її?" та інші.

Учителю при реалізації дискусій та інших інтерактивних методів слід дотримуватися ряду рекомендацій. Перш за все, роль вчителя є вкрай важливою при підготовці та організації відповідних уроків та методів. Слід детально планувати роботу, здійснити відбір необхідних матеріалів та провести детальний інструктаж. Важливим є також забезпечення необхідного рівня мотивації учнів та відповідного психологічного клімату. У разі коли метод застосовується вперше, потрібно провести його демонстрацію та пробну реалізацію. Також необхідно задавати завдання для попередньої підготовки, враховувати можливості кожного учня та темп його роботи. Таким чином, викладач найбільш активно діє на початкових етапах, при плануванні, організації та інструктажах, в той час як під час самої вправи його роль відходить на інший план і повинна зводитися до організаційних та контролюючих функцій. Щоб ефективно керувати дискусією, найкращим видається за допомогою встановлення партнерських стосунків в класі та відповідного стилю спілкування сформувати атмосферу взаємоповаги та взаємодовіри в класі. Загалом стиль керівництва інтерактивними методами повинен бути демократичний, хоча ми б дозволили винятки в тих випадках, коли учні надто відхиляються від окреслених правил та теми. Переконавання та корекцію допускаємо в тих випадках, коли стає очевидно, що учні йдуть неправильному шляху, який веде до завідомо хибних висновків та результатів [96, с.179- 184].

На практиці, час для шкільних дискусій є обмеженим і хоч для критичного мислення краще, коли учень висловлює думки в тій формі, яка йому видається правильною, все ж слід стандартизувати спосіб обміну думками при дискусіях. З цим допоможе метод "ПРЕС", який дозволить навчити учнів

чітко приводити аргументи при проблемному навчанні та проблемних дискусіях і зекономить педагогу час. Сам метод простий, проте включає в себе цілий ряд операцій критичного мислення. Відповідно до нього виклад розпочинається з сформованої учнем думки (гіпотези чи теорії), далі відбувається її аргументація, що дозволяє учню ще раз оцінити свою версію вирішення проблеми та повторно переглянути аргументи, після чого учень закріплює свою тезу прикладами, що також сприяє її критичній оцінці, за рахунок пошуку аналогій та уже наявних прикладів. Завершується виклад короткими висновками, що дуже важливо, оскільки опоненти учня можуть здійснити хибні висновки з його слів, іноді чисто маніпулятивного характеру, що часто застосовується в диспутах та дискусіях для дискредитації опонента, що теж повинен вміти й учень, адже це один з важливих елементів критичного мислення [97, с.60-61].

Для прикладу: "Я вважаю, що система привілеїв, які видавали поляки, була згубною для українських еліт, оскільки вела до їх поступової полонізації. Наприклад, Городельський привілей хоч і гарантував права шляхти, проте тільки католицької, таким чином змушуючи українську знать полонізуватися".

Ми також вважаємо, що одним з найефективніших способів навчити учнів мислити критично є аналіз процесів критичного мислення інших. Аналіз так би мовити "зі сторони", коли учні безпосередньо не беруть участь в вирішенні проблеми. Організувати таку систему на уроках допоможе метод "Акваріум". Клас ділиться на групи, після чого перша група приступає до вирішення проблемної задачі. Усі інші групи аналізують діяльність першої в ході вирішення а потім здійснюють критику та розбір результатів вирішення. Після цього до вирішення приступає друга група. Зазвичай пропонується щоб кожна група розв'язувала різне проблемне питання [102, с.33-34].

Для прикладу, аналізуючи боротьбу за Галицьку спадщину, проводимо цей метод, де перша група аналізує цілі і переваги участі в цій боротьбі для Польщі, інша для Литви, третя для місцевого боярства.

Інший приклад, вивчаючи питання централізаторської політики, яку здійснював Вітовт і його нащадки, учні можуть аналізувати основні заходи та пропонувати свої заходи, розбивши процес на хронологічні відрізки.

Ефективним видається застосування методу історичного синтезу, при якому відбувається поєднання розрізнених складових історичного процесу в єдине ціле, що супроводжується аналізом його складових частин. В плані критичного мислення, застосування даного методу допоможе учням робити узагальнення та висновки і формувати нові гіпотези та теорії на основі навчального матеріалу, опиратися на наявні дані для пошуку вирішення проблемних ситуацій. Завдання з історичного синтезу виглядатимуть наступним чином:

1. "Поясніть в чому головна суть окупаційної політики Польського королівства в Галичині?". Для вирішення проблеми учні комплексно аналізують політику по відношенню до місцевої еліти, релігійну, економічну, культурну політику поляків після поглинання князівства і узагальнюючи їх окреслюють цілі польської діяльності.

2. "Визначіть результати діяльності Тевтонського ордену в Литві протягом вказаного періоду". Учнями здійснюється аналіз основних заходів Ордену, його впливу на релігійне життя, політику та експансію литовців, його роль в історії Литви. Даний тип запитань дозволить навчитися критично підбивати підсумки та здійснювати оцінку подій та процесів [103, с.11].

Наступним класичним методом є порівняння, яке зводиться до встановлення спільних та відмінних рис між подіями та явищами, а також дозволяє за допомогою відомих фактів встановити частину не відомих. Зазвичай рекомендується встановлювати водночас і спільні і відмінні риси, попередньо виділивши найсуттєвіші ознаки об'єктів порівняння [103, с.12].

Для прикладу, учні можуть отримати наступні проблемні завдання на порівняння:

1. "Встановіть спільне та відмінне в ставленні руських правлячих кіл до іноземної влади?" Учні повинні спочатку виділити, якою була реакція боярства

на встановлення польської та литовської зверхності. Здійснювати це слід поетапно, розглядаючи початковий етап і всі наступні. Після цього потрібно здійснювати порівняння, визначаючи наявні відмінності. Для спрощення роботи реакцію боярства слід розбити відповідно до типу впливів: реакція на релігійну політику, реакція на законодавчу і тд. Це дозволить зрозуміти чому процес поглинання українських земель прийняв ту чи іншу форму, краще усвідомити становище цих земель та їхнього населення в складі іноземних держав.

2. "Порівняйте реакцію литовців та русичів на іноземну інтервенцію?"
Учні, реалізуючи перехресні зв'язки, визначають модель поведінки, яку обрали зазначені народи під зовнішнім воєнним тиском, і шляхом порівняння усвідомлюють відмінності між двома історичними процесами. Це проблемне завдання дає змогу учням зрозуміти, чому, опинившись в однакових умовах, литовці змогли консолідуватися та перейти до зовнішньої експансії, тоді як руські князівства стали об'єктом цієї експансії.

3. " Порівняйте становище українських земель в складі Золотої Орди та Великого князівства Литовського?"

4. " Порівняйте становище українських земель в складі Литви та в складі Польщі?"

5. " Порівняйте становище Поморя та суміжних земель в складі Тевтонського ордену та в складі Польщі?"

6. " Порівняйте релігійну політику Литви та Польщі?"

7. " Порівняйте релігійну політику Польщі та Тевтонського ордену?"

8. " Порівняйте зовнішню завойовницьку політику Владислава Ягайло та Вітовта Великого?"

9. " Порівняйте політику князів Гедиміна та Ольгерда по відношенню до Русі ?"

В цілому, даних завдань на порівняння можна запропонувати велику кількість, все залежить від цілей, які поклав перед собою педагог. Звичайно ж, що здійснювати порівняння такого масштабу проблематично без його

візуалізації. Тому ми рекомендуємо складання учнями відповідних синхроністичних та порівняльних таблиць, інтелект карт та асоціативних кущів, які дозволять систематизувати та унаочнити результати аналізу для кращого порівняння.

Важливим є метод класифікації, суть якого в розподілі історичного матеріалу відповідно до обраних ознак. Дуже вдалим при проблемному підході видається класифікація по принципу "добре-погано" ("плюси та мінуси") [103, с.13]. Це дозволить окрім всього іншого, розвинути в учнів аксіологічну компетентність, вміння здійснювати критичну оцінку, адже не завжди те, що видається позитивним моментом, справді є таким. Для прикладу:

1. "В чому були переваги та недоліки анексії Поморя Тевтонським Орденом?"
2. "Позитивні та негативні сторони повстання Свидригайло?"
3. "Переваги та недоліки Люблінської унії?"
4. " Основні плюси та мінуси Єдлинського привілею?"
5. " Позитивні та негативні моменти Торунського мирного договору для Тевтонського ордену?"

Говорячи про аксіологію, розвиток критичного мислення сприятиме чітка градація умов міжнародних договорів, принципів здійснення політики та оцінки можливих варіантів розвитку подій за принципом вправи «Бажаю. Обов'язково. Не можна». Суть цього методу полягає в чіткому визначенні, залежно від умов завдання, того, що є допустимим, а що – ні при прийнятті конкретних рішень. Дана інтерактивна вправа може застосовуватися як самостійно, так і в поєднанні з кейс-методом.

Для прикладу, здійснюючи аналіз поведінки Польського королівства в ході перебігу литовсько-тевтонського конфлікту в певний заданий момент часу учні критично оцінюють та встановлюють наступне:

1. «Який варіант розвитку конфлікту є бажаним для нас на даний момент?» Цей варіант слід розглядати як «програму максимуму». У даному випадку це може передбачати підтримку та збереження статус-кво шляхом

надання допомоги литовцям в такій мірі, щоб інтенсивність протистояння була достатньою для ослаблення Великого князівства Литовського настільки, щоб його можна було інкорпорувати, але водночас держава зберігала здатність чинити спротив Тевтонському Ордену.

2. «Що обов'язково ми повинні здійснити та забезпечити для себе в ході цього конфлікту?» Учні слід спрямовувати на розуміння того, що обов'язкові умови формують «програму мінімуму». Наприклад, для поляків, які прагнули поглинути Литву, мінімальними обов'язковими умовами було забезпечення виживання Великого князівства Литовського як держави та запобігання перемозі хрестоносців у конфлікті.

3. " Які варіанти розвитку конфлікту є недопустими для нас на даний момент часу?" Для прикладу, недопустимим варіантом учні можуть повважати надмірне посилення тевтонської армії за рахунок добровольців та найманців з Європи, повний розгром литовської армії та здачу основних центрів влади [97, с.36].

По аналогії можна використовувати даний метод при таких темах:

- " Цілі Ольгерда при Литовсько-Ординській війні на початку 1360-х рр."

- " Цілі Польщі під час Великої війни 1409-1411 рр."

- "Умови православного боярства під час переговорів в Гродно?" Даний тип проблемного завдання дещо відрізняється від попередніх оскільки передбачає ситуативне моделювання по принципу ділової гри, коли учні за допомогою творчого підходу та синтезу придумують власні умови, які вони висунули б, будучи на місці боярства при переговорах в Гродно.

Особливо активно пошук нестандартних, творчих вирішень проблем стимулюватиме метод інверсії. Даний метод полягає в тому, що пошук рішень цілеспрямовано здійснюється в напрямках протилежних від загальноприйнятих, або ж в зміні самої суті проблеми на діаметрально протилежну.

При аналізі методів експансії Тевтонського Ордену в литовських землях учні часто оцінюють їх як негуманні або неприпустимі. Класичне завдання на

кшталт «Дайте оцінку способам ведення війни Тевтонською армією» може спонукати учнів діяти з позиції власних цінностей, що іноді обмежує критичне мислення та не дозволяє врахувати, що ці методи могли бути ефективними або обумовленими відсутністю альтернатив.

Метод інверсії пропонує поставити завдання в новому ключі: «Перелічіть можливі переваги та позитивні аспекти ведення рейдової війни Тевтонським Орденом». Це ставить учнів у ситуацію, коли потрібно тимчасово відкласти власні ціннісні судження та розглянути дії з точки зору ефективності чи стратегічних результатів. Такий підхід сприяє підвищенню об'єктивності та розвитку критичного мислення, оскільки учні навчаються оцінювати історичні події з різних перспектив [10, с.12].

По аналогії, наведемо ще кілька прикладів:

- "Доведіть, що українським землям вигідніше було залишатися в складі Золотої Орди, ніж входити в склад Литви чи Польщі?"

- " Доведіть що поразка під Танненбергом не була переломним моментом в польсько-тевтонському протистоянні?"

Метод інверсії це не єдиний випадок, коли учням потрібно відходити від загальноприйнятих цінностей чи поглядів на предмет. Загалом увесь процес критичного мислення зазвичай передбачає такі операції. На шкільних уроках історії це особливо актуально, адже середньовічні цінності, норми моралі та гуманності не співпадають з прийнятими сьогодні. Тому в ідеалі учень повинен в значній мірі співвідносити свій світогляд із тодішньою реальністю і намагатися сприймати історію очима людей, що жили тоді.

Для досягнення зазначених цілей ефективним є застосування методу абстрагування. Цей метод дозволяє учню тимчасово відокремлювати несуттєві елементи досліджуваних явищ та концентруватися на тих аспектах, які мають ключове значення у конкретній навчальній ситуації. У цьому контексті учень навчається відокремлювати факти або події, що не відповідають загальноприйнятим нормам, або відверто негативні моменти, і зосереджувати увагу на тих сторонах, які важливі для аналізу. Надалі така практика сприяє

формуванню здатності до об'єктивної оцінки та зменшує вплив факторів, таких як національні, соціальні чи інші упередження, на процес критичного мислення [94, с.23].

Для прикладу, завдання на абстрагування можуть прийняти наступну форму:

1. " Будучи польським шляхтичем, чи зацікавлені б ви були в обмеженні прав православних бояр і чому?

2. «Якби ви були на місці бояр, чи залишилися б вірними своїй релігії, навіть ціною матеріальної бідності, чи прийняли б католицизм, отримавши економічні та політичні переваги?».

Якщо узагальнити, то за винятком переваг, абстрагування та інверсія мають свої ризики, оскільки можуть вчинити згубний вплив на учнівську особистість. В основному ці впливи зводяться до таких моментів, як, наприклад, поширення в учнів цинізму, безпринципності, жорстокості, меркантилізму та інших, що теж повинно бути враховано. Зменшити дані ризики можна шляхом застосування даних методів уже після засвоєння учнями класичного підходу. Для прикладу ми спершу засуджуємо способи ведення війни тевтонцями, а вже потім пропонуємо учням альтернативну точку зору на предмет.

Усе вище сказане застосовується на уроках всесвітньої або ж історії України. Проте це не означає, що тематика завдань з всесвітньої не може бути використана на заняттях з історії України. Наша тематика дає широкі можливості для інтеграції історії України в історію Європи і для реалізації міждисциплінарних паралелей, а отже і для застосування міждисциплінарного методу для розвитку критичного мислення. Міждисциплінарний підхід включає в себе використання знань, результатів досліджень та категорій з інших дисциплін, запозичення їх методів [64, с.76-77].

Для прикладу, даний метод активно застосовуватиметься при вивченні законодавчих актів, особливостей організації адміністративної та судової системи основних держав що вивчаються на уроках історії за допомогою

застосування знань з правознавства та суміжних дисциплін. Також особливо активно на уроках по нашій тематиці реалізовуватимуться перехресні зв'язки з географією, при роботі з картами, при визначенні впливу природно-географічних факторів на ведення війн та загальний перебіг зовнішньої експансії.

Окремо варто відмітити, що частина вище вказаних проблемних завдань потребує занадто великих обсягів часу, щоб бути реалізованими безпосередньо на уроках, їх краще винести на домашнє завдання. Для спрощення перевірки учнівських робіт, розвитку комунікації та спільного обміну матеріалами можна застосовувати різноманітні платформи для спільного навчання, наприклад Google Workspace, Padlet та інші. Онлайн платформи та комп'ютерні програми можуть бути використані також для оформлення результатів проблемних завдань, для їх наочності та зручності. Це можуть бути сервіси, для створення інтелект-карт, такі як MindMeister, Lucidchart, Mindomo, FreeMind, сервіси для створення таблиць та інші.

Не можемо обминути і питання оцінювання. При оцінці та контролю проблемного навчання та процесів розвитку критичного мислення дуже важливим є застосування формувального оцінювання, тобто специфічних методів які ґрунтуються на зборі інформації з метою виявлення реального рівня досягнення учнями передбачених результатів навчання. Це також потрібно для корекції і пристосування навчального процесу до особливостей учнів. Проте, якщо мова йде про нашу тематику, то це питання є доволі неоднозначним: самі по собі проблемні методи і завдання власне й дозволяють здійснити пряму перевірку рівня розвитку критичного мислення і навпаки: оцінка розвитку критичного мислення найкраще здійснюється за допомогою проблемного навчання. Тому доповнити дану систему слід обов'язковими уточнювальними питаннями, завданнями на проведення аналогій, завданнями на заміну суті проблемної ситуації, як для прикладу метод інверсії і завданнями на самостійний пошук та постановку учнями проблемних ситуацій [5, с.4-6].

Щодо конкретних критерій оцінювання, то критичному мисленню відповідає наявність учнів тих вмінь та навичок, що відповідно до наказу МО «Про затвердження рекомендацій щодо оцінювання результатів навчання» відповідають задовільному та високому рівням(бали 7-12).

Підсумовуючи, можна стверджувати, що проблемне навчання та використання кейсів на уроках історії України та всесвітньої історії сприяє розвитку критичного мислення учнів. Прямі проблемні запитання, уточнювальні та контрольні завдання, а також інтерактивні кейси дозволяють аналізувати причини та передумови історичних подій, порівнювати альтернативні варіанти розвитку подій і оцінювати дії історичних діячів, що формує аналітичні навички та здатність до об'єктивної оцінки.

Методи інверсії та абстрагування допомагають учням тимчасово відокремлювати власні ціннісні судження та несуттєві деталі подій, зосереджуючись на ключових аспектах та потенційних позитивних сторонах навіть негативних історичних явищ. Такі прийоми сприяють формуванню навичок об'єктивного аналізу, зменшують вплив упереджень і стимулюють пошук нових рішень у комплексних історичних ситуаціях.

Інтеграція матеріалу з історії України у загальноєвропейський контекст дозволяє учням усвідомлювати взаємозв'язки між різними державами та історичними процесами. Завдання на визначення «програми максимуму» та «програми мінімуму», а також моделювання історичних рішень через кейси, розвивають уміння приймати обґрунтовані рішення, балансує між ціннісними оцінками та практичними наслідками, що є ключовим для розвитку критичного та стратегічного мислення.

ВИСНОВКИ

Основними джерелами вивчення історичних процесів зовнішньої експансії, що відбувалися в Східній Європі в XIV-XV століттях слугують середньовічні хроніки, літописи, актовий матеріал та тексти міжнародних угод. Інформація вміщена в хроніках та літописах дозволяє не тільки простежити особливості зовнішньої політики та стосунки з іншими державами, але й водночас висвітлює внутрішній історичний розвиток держав регіону та дозволяє усвідомити взаємозв'язок між внутрішніми процесами держав та їх зовнішньою політикою. Аналіз актового матеріалу та міжнародних угод допомагають не тільки простежити спрямованість та результати зовнішньої політики, але й краще зрозуміти її суть, виявити особливості політики спрямованої на взаємодію з місцевими елітами підкорених земель.

Джерелами, які регламентують розвиток критичного мислення в сучасній слугують офіційні нормативно-правові документи, вироблені педагогічні підходи та методи, які можуть бути застосовані для розвитку даного типу мислення. Законодавчі акти на зразок «Про освіту», «Про загальну середню освіту», « Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» Державні стандарти освіти, вказують на необхідність формування критичного мислення, визначають цілі розвитку даного типу мислення.

Історіографія історичної складової нашого дослідження є доволі неоднозначною, за рахунок того, що окремі її аспекти залишаються слабо висвітленими. Процес територіальної експансії Великого князівства Литовського на її основних напрямках є доволі добре проаналізованим, це стосується й питань політики його правлячих кіл на підкорених землях, в тому числі й українських. Схожа ситуація з Польським королівством, тоді як експансія Тевтонського ордену, його стосунки та впливи на українські землі та Східну Європу як в період що розглядається нами, так і загалом є доволі слабо дослідженими і потребують подальших напрацювань.

Історіографія критичного мислення і проблемного підходу зосереджена в першу чергу на визначенні суті даних категорій та їх складових компонентів. В історіографії розглядається також специфіка функціонування критичного мислення, особливості організації проблемного навчання, проблемних ситуацій, оцінюються позитивні та негативні моменти проблемного підходу. В історіографії пропонується широкий набір методів та прийомів які дозволяють розвивати критичне мислення, створено окремі посібники присвячені теорії розвитку критичного мислення та практичним порадам.

В XIV столітті в Східній Європі продовжили розвиток ті міжнародні процеси зовнішньої експансії, які розпочалися ще в попередньому столітті. Тиск Тевтонського ордену на Литву з ціллю її завоювання та примусового хрещення, призупинений внутрішніми проблемами ордену в другій половині XIII ст. , такими як язичницькі повстання, відновився цього разу в дещо іншій формі. Тевтонсько-литовське протистояння прийняло форму затяжної прикордонної війни, яка велася в формі обміну взаємними рейдами на ворожі території, невеликими загонами, з метою економічного та демографічного послаблення, підриву позицій центральної влади та кінцевою ціллю розгрому свого супротивника.

Оскільки на відміну від Тевтонського ордену, який користувався підтримкою папства та Священної Римської імперії і ряду інших європейських держав, Велике князівство Литовське мало значно слабший економічний потенціал, його правлячі кола змушені були продовжувати активну експансію та поглинання руських князівств. Якщо в період правління Гедиміна робилися спроби активного втручання в Північноруські землі, то з приходом до влади Ольгерда та початком громадянської війни в Золотій орді в середині століття, вектор литовської експансії остаточно спрямовується на українські землі.

З метою забезпечення сухопутного кордону з Священною Римською імперією та розширення своїх земельних володінь Тевтонський орден здійснює анексію Поморя, що призводить до різкого погіршення взаємовідносин та початку протистояння між Польщею та Тевтонським орденом і в

довгостроковій перспективі до нарощування підтримки Литві а водночас і в посилення своїх впливів там.

На останніх етапах правління Рюриковичів в Галицько-Волинській державі відбувається її поступове зближення з Тевтонським орденом, яке диктувалося взаємними інтересами пошуку союзників для стримування литовської експансії на Русі та на випадок потенційної війни з нещодавно об'єднаним Польським королівством. Дані спроби порозуміння закладають передумови боротьби за Галицько-Волинську спадщину, адже Польщі та Литві вкрай важливо було не допустити даного союзу. Династична та викликана нею політична криза відкрила широкі можливості для втручання в Галицько-Волинські справи та кінці завоювання цих земель Польщею та Литвою.

Експансія литовської держави дозволила ліквідувати ординську зверхність над українськими землями, які стали основою Великого князівства литовського, володіючи на початкових етапах широкою автономією, місцеві правлячі кола мали широкі можливості впливати на політичне життя українських земель через доступ до рад при литовських управителях, адже литовці не маючи змоги асимілювати місцеве населення, змушені були вибудувати свою державу на «федеративній» основі, забезпечуючи собі лояльність якомога м'якшим окупаційним режимом, проте сама по собі така система видається нам недовговічною, особливо за умови поступового дроблення та розпаду Золотої орди та посилення Великого князівства Московського. Тому перед литовськими князями завжди стояла потреба централізації держави, можливості вирішення якої було отримано після Кревської унії 1385 р.

Унія в значній мірі була продиктована поразками литовців в 1360х роках, інтенсифікацією походів хрестоносців та збільшенням присутності іноземних контингентів в його армії та назріваючих проблем з вирощуванням їжі в Литві наслідків рейдової війни. Формально християнізувавши Литву унія таким чином ліквідувала ідеологічні передумови існування та діяльності Тевтонського ордену, що поклало перед його верхівкою потребу ліквідації унії завершення

завоювання Литви. Оголосивши хрещення фікцією, орден спершу спробував зруйнувати унію, піджививши чергову громадянську війну в Великому князівстві Литовському підтримавши антипольську фракцію. Коли ця політика провалилася, в Тевтонського ордену не залишилося вибору, окрім як розв'язати масштабну війну як проти Литви так і проти Польщі. Війна тривала протягом 1409-1411 рр. і завершилася перемогою Литви та Польщі і зупинкою подальшої експансії Тевтонського ордену.

На відміну від литовців, польська експансіоністська модель, одним з найважливіших елементів якої була розбудова шляхетського стану та інтеграції до нього правлячих кіл на приєднаних землях сукупно з поширенням католицизму і польської культури дозволяла розпочати централізацію Великого князівства Литовського за допомогою тиску на православні еліти з метою втягування їх до шляхетського стану і подальшої асиміляції. Окрім цього важливою складовою стала система привілеїв, наданих шляхті королівською владою, щоб зробити польську державну модель більш привабливою. Посилившись після перемоги над Тевтонським орденем, процес централізації та інкорпорації Литви та руських князівств до складу Польщі поступово розвився протягом всього XV століття. Зовнішня воєнна експансія поступово змінюється на культурну та економічну.

Винятком слугує Тринадцятирічна війна між Польщею, Пруською лігою та Тевтонським орденем, яка завершилася остаточним розгромом ордену та встановлення над ним польської зверхності. Даний конфлікт вкотре продемонстрував привабливість польської державної та соціальної моделей.

В кінці XV століття відбувається значне посилення Великого князівства Московського, яке в ході завершення об'єднання Північної Русі отримало широкий кордон з Литовською державою, чим було створено передумови для початку довготривалого протистояння між Литвою та Московською державою і боротьбу за домінування в регіоні.

Вивчення зовнішньої політики середньовічних держав та їх впливів на українські землі відкриває широкі можливості для розвитку критичного

мислення учнів. Критичне мислення є особливо важливим на уроках історії, адже саме здатність аналізувати, інтерпретувати та оцінювати інформацію формує компетентного громадянина, здатного до усвідомленого вибору та відповідального ставлення до подій минулого і сучасності. Критичне мислення передбачає вміння учнів ставити запитання, працювати з джерелами, зіставляти різні точки зору, відокремлювати факти від інтерпретацій, аргументовано відстоювати власну позицію та робити обґрунтовані висновки. Слід зауважити, що його суть зводиться не лише до критики, а полягає в рефлексивному, самостійно спрямованому осмисленні інформації, що забезпечує глибше розуміння історичних процесів і закономірностей.

Проблемне навчання дозволяє ефективно розвивати критичне мислення, адже ґрунтується на створенні перед учнями спеціально розроблених проблемних ситуацій. В ході роботи з цими ситуаціями та завданнями учні стикаються з інтелектуальним завданням та проблемами, які не мають однозначного рішення і потребують пошукової діяльності, аналізу суперечностей, роботи з джерелами та колективного обговорення. У процесі вирішення такої проблеми учні не просто сприймають готові знання, а відкривають їх самостійно.

Позитивною стороною критичного мислення є його сприяння формуванню самостійності, інтелектуальної гнучкості, здатності до аналізу інформації в умовах її надлишку та суперечливості. Учні з розвиненим критичним мисленням легше орієнтуються в інформаційному просторі, краще виявляють маніпуляції та упередження, усвідомлено ставляться до історичного контексту сучасних подій. Серед можливих обмежень розвитку критичного мислення варто зазначити потребу у більшому часі на опрацювання матеріалу, необхідність спеціально підібраних завдань і достатнього рівня підготовки самих учителів.

Проблемне навчання на уроках історії України та всесвітньої історії є ефективним засобом формування критичного мислення учнів. Аналіз навчальних програм показав, що тематика зовнішньої експансії Польщі, Литви

та Тевтонського ордену XIV–XV ст. дозволяє реалізовувати проблемний підхід у розділах, що стосуються історичного розвитку українських земель, Центральної та Східної Європи.

Ефективність проблемного навчання забезпечується використанням різних типів проблемних запитань: екзистенційних (аналіз мотивацій, цінностей, причин і наслідків подій), уточнювальних та контрольних. Вони сприяють розвитку в учнів уміння оцінювати історичні процеси, формувати альтернативні версії подій і здійснювати причинно-наслідковий аналіз.

Інтерактивні методи, такі як кейси (вибір, криза, боротьба), ситуативне моделювання, дискусії, метод «ПРЕС», «Акваріум», історичний синтез, порівняння, класифікація та аксіологічний аналіз, дозволяють учням розвивати аналітичні, аргументаційні та комунікативні навички, стимулюють генерацію нестандартних рішень і критичне оцінювання дій історичних діячів. Методи інверсії та абстрагування допомагають тимчасово відокремлювати власні ціннісні судження та концентруватися на ключових аспектах історичних процесів.

Важливим аспектом є міждисциплінарний підхід, який інтегрує історичні знання з правознавством, географією та іншими дисциплінами для кращого розуміння причинно-наслідкових зв'язків та зовнішньополітичних процесів. Використання сучасних онлайн-платформ та сервісів для створення інтелект-карт і таблиць полегшує аналіз та систематизацію матеріалу.

Формувальне оцінювання, завдання на постановку проблем, аналогії, інверсію та самостійний пошук рішень дозволяють об'єктивно оцінити рівень розвитку критичного мислення учнів. Таким чином, проблемне навчання, інтерактивні методи та міждисциплінарний підхід сприяють розвитку аналітичних навичок, здатності до об'єктивної оцінки та критичного мислення в процесі вивчення історії.

Список використаних джерел

Законодавчі та нормативні документи

1. Закон України “Про культуру” : від 14 груд. 2010 р. № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 12.12.2025)
2. Закон України “Про освіту” : від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 12.12.2025)
3. Закон України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” : від 13 груд. 2022 р. № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
4. Закон України “Про повну загальну середню освіту” : від 17 листоп. 2024 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 12.12.2025)
5. Наказ МОН України “Про затвердження рекомендацій щодо оцінювання результатів навчання” : від 02 серп. 2024 р. № 1093. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-rekomendatsii-shchodo-otsiniuvannia-rezultativ-navchannia> (дата звернення: 12.12.2025)
6. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти” :01.09.2020 . № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>(дата звернення: 12.12.2025)

Навчальні програми і методичні матеріали

7. Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.)
8. Модельна навчальна програма «Історія України. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А., Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

9. Модельна навчальна програма «Історія України. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Даниленко В. М., Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Сирцова О. М., Тарасюк Т. Д.)

10. Нова українська школа. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/tag/novaukrainkashkola?&type=all&tag=nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 12.12.2025)

Джерела

11. Віленський літопис. Рукописний відділ Бібліотеки Академії наук Литовської РСР. Ф. 22–49 [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov18.htm> (дата звернення: 12.12.2025)

12. Вісліцький статут Казимира III Великого. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: *Видавництво Українського Католицького Університету*, 2011. С. 32-34.

13. Галицько-Волинський літопис / [відп. за вип., авт. вступ. сл. і упоряд. Р. М. Федорів]. Львів: *Червона калина*, 1994. 252, [2] с.: іл.

14. Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії / Упоряд. Ю. Мицик. К., 2007. С. 121-125.

15. Городельський привілей // Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: *Видавництво Українського Католицького Університету*, 2011. С. 42-44.

16. Єдлинський привілей. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: *Видавництво Українського Католицького Університету*, 2011. С. 44-49.

17. З додатку до Іпатського літопису про боротьбу між литовськими князями за зверхність над українськими землями (30-ті рр. XV ст.). Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. К. : *Наук, думка*, 2013. С.124

18. Краківська кафедральна хроніка про боротьбу поляків і литвинів за спадщину Галицько-Волинської держави. Хрестоматія з історії України

литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: *Видавництво Українського Католицького Університету*, 2011. С. 30-32.

19. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти / О. Купчинський; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів: [б.в.], 2004. 1282 с.

20. Литовський літописець про похід литовських військ на Київ. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: *Видавництво Українського Католицького Університету*, 2011. С. 40-41.

21. Польсько-литовська унія у Крєві // Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: *Видавництво Українського Католицького Університету*, 2011. С. 38-40.

22. «Сказання про битву на Ворсклі» за Супрасльським літописом. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: *Видавництво Українського Католицького Університету*, 2011. С.41-42.

23. Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с.

24. Dlugosz Jan. Roczniki kroniki Slawnego Krolestwa Polskiego. Księgi IX – XII. URL: <https://wpolonia2polska.wordpress.com/jan-dlugosz-pdf/> (дата звернення.: 9.12.2025)

25. Kaspar Henneberger Erclerung der Preüssischen grössern Landtaffel oder Mappen. Koenigsperg in Preussen : Georgen Osterbergern, 1595. 553 с. URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/240950/edition/237932?language=pl>(дата звернення.: 9.12.2025)

26. Lietuvos metraštis: Bychovco kronika. Vilnius: Vaga, 1971. 397 с.

27. The Utrecht Chronicle of the Teutonic Order. A History of the Crusades in the Holy Land, Prussia and Livonia. Edited by Stapel Rombert. Taylor & Francis, 2024. 580 p

28. Wigand von Marburg. Nowa kronika pruska Opracowanie Sławomir Zonenberg, Krzysztof Kwiatkowski. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2017. 666 s.

Візуальні джерела

29. Баччареллі М. «King Casimir the Great». URL: <https://www.wikiart.org/uk/marchello-bachcharelli/king-casimir-the-great-1796> (дата звернення: 12.12.2025)

30. Баччареллі М. «Prussian Homage. URL: <https://www.wikiart.org/en/marcello-bacciarelli/prussian-homage-1796> (дата звернення: 12.12.2025)

31. Велика печатка Вітовта, 1404 рік. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%82#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Vita%C5%ADt_Vialiki,_Pahonia._%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%9E%D1%82_%D0%92%D1%8F%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%96,_%D0%9F%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D1%8F_\(K._Kielisi%C5%84ski,_1404,_1842\).jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%82#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Vita%C5%ADt_Vialiki,_Pahonia._%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%9E%D1%82_%D0%92%D1%8F%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%96,_%D0%9F%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D1%8F_(K._Kielisi%C5%84ski,_1404,_1842).jpg)

32. Памятник Ядвізі та Ягайлу в Кракові. URL: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/a/a9/005Planty.JPG/500px-005Planty.JPG> (дата звернення: 12.12.2025)

33. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (1340-1399 pp.). URL: <http://larysa-leus.kh.sch.in.ua/Files/downloads/%D0%90%D0%A2%D0%9B%D0%90%D0%A1.%20%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%AF%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%98.%207%20%D0%9A%D0%9B%D0%90%D0%A1.pdf> (дата звернення: 12.12.2025)

34. Українські землі в XV ст. URL: https://geomap.com.ua/images/uh7a/Maps/7_28.jpg (дата звернення: 12.12.2025)

35. Bacciarellego, Marcello Portret króla Władysława II. URL: https://www.meisterdrucke.pl/kunstwerke/1000px/Marcello_Bacciarelli_-_Ladislav_II_Jagellon_%28Ladislav_II_de_Pologne%29_%281352_ou_1362-1434%29_-_Portrait_of_-_%28MeisterDrucke-1028704%29.jpg (дата звернення: 12.12.2025)

36. Jan Matejko, Bitwa pod Grunwaldem. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jan_Matejko,_Bitwa_pod_Grunwaldem.jpg (дата звернення: 12.12.2025)

Монографії і статті

37. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Серія “Історія країн світу”. Львів: вид-во УКУ, 2002. 412 с.

38. Бовсунівська Г., Трохименко Т. Діяльнісний підхід як основа організації освітнього процесу в початковій школі. *Житомирищина педагогічна*. № 2 (26). 2022.

39. Бондаренко Н., Косянчук, С. Класифікаційна модель запитань для реалізації в освітньому процесі. *Нова педагогічна думка* №№ 1(105). 2021 С. 12–17.

40. Браткевич А. О. Проблемне навчання на заняттях історії. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : [збірник]*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 36. С.163-168.

41. Брехуненко Віктор. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / В. Брехуненко ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наук. Т-во ім. Шевченка в Америці. К. : [б.в.], 2005. 368 с.

42. Вакуленко В.М. Індивідуально-творчий підхід у формуванні інноваційної спрямованості особистості педагога. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2011. № 2. С.9-14.

43. Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б.Сорочана і Л.В.Войтовича. Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. 880 с.: іл.
44. Войтович Л.В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Левада, 2017. 478 с.
45. Войтович Л. В. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов'янознавства*. Вип.59. Львів, 2010. С.52–66.
46. Герасимчук О. Типи навчальних проблемних ситуацій на уроках історії. Матеріали науково-практичної конференції «Четверті Фльорівські читання». Чернігів: ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка, 2015. С. 83-86.
47. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К.: ВД «Стилос», 2006. 575 с.
48. Горбач Т. С. Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С.19-33.
49. Горбач Т.С. Участь польського рицарства у райзах Німецького ордену на Литву в останній третині XIV ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, 2016. Вип. 2 (42). С. 208-220.
50. Горбач Т.С. Inter pacem et bellum: Польща і Німецький орден у XIII - на початку XV ст. / відп. ред. М.О. Рудь; НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2017. 200 с.
51. Гуцан, Л.А. Компетентніший підхід у сучасній освіті In: Формування базових компетентностей у вихованців позашкільних навчальних закладів Матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції . ПП «Фірма «Гранмна», м. Київ, Україна. С. 52-56. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2349/1/Gutsan_50025.pdf (дата звернення: 12.12.2025)

52. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 512 с.
53. Дейвіс, Норман. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Таращук. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
54. Дейвіс, Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
55. Дидактичні засади диференціації навчання в основній школі : монографія / [авт. кол. : В. І. Кизенко, Г. О. Васьківська, С. П. Бондар й ін.] ; за наук. ред. В. І. Кизенка. К. : «Педагогічна думка», 2012. 216 с.
56. Єльников, Михайло Васильович. Золотоординські часи на українських землях. Київ: «Наш час», 2008. 174, [1] с., [7] арк. фот. : іл. – (Невідома Україна).
57. Жарких М. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. К., 2016. 467 с.
58. Журба Л.В. Теоретичні основи проблемного навчання. *Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії: Зб.наук.праць.* Вип.2 / За ред. О.І. Кожухаря. Кривий Ріг, 2004. С.116-130
59. Забзалюк Д. Є. Ключійські реформи X–XI століття та їх вплив на формування політико-правової доктрини католицької церкви. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2013. № 4. С. 229-235.
60. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с. + 8 кол. мап.
61. Зубцова Ю. Є. Генеза методології діяльнісного підходу в освіті. *Інноваційна педагогіка.* 2022. Т. 1. № 48. С. 27-31.
62. Ігнатенко Н. Методика застосування технології проблемного навчання при вивченні історії в школі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота.* 2016. Вип. 2. С. 81-84.

63. Ключовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття / Наук. ред.: А. Гіль, В. Александрович; Опрацюв. мап М. Юран; Переклад Н. Яковенко. Сандомир, 2005. 237 с.
64. Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності. *Соціальна економіка*. 2014. № 1-2. С. 76-83.
65. Кралюк П. М. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях / Петро Кралюк; худож.-оформлювач О.А. Гугалова-Мешкова. Харків: «Фоліо», 2020. 424 с.: іл. — (Великий наук, проект).
66. Крицька А.М. Методи активації професійної креативності. Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості. 2019. С. 137–143. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i16/17.pdf> (дата звернення: 12.12.2025)
67. Макаренко Е. В. Прецедент Вендського хрестового походу 1147 р. в історії Балтики. LAUREA III. Античний світ і Середні віки : Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадєєва. Харків: «Контраст», 2021. 168 с.
68. Масан О. Грюнвальдська битва та її відлуння у Теребовлі й Кам'янці-Подільському (ще раз до питання про участь рицарів з Галичини і Поділля у Великій війні 1409-1411 рр.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2010. Т. 1. С. 116-126.
69. Масан О. Сільська колонізація у державі німецького ордену в Пруссії: перший етап (1231-1309 рр.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2016. Т. 1. С. 120-139.
70. Мельник В.П. Ретроальтернативістика як напрям історико-економічних досліджень. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39-40. С. 356-367.
71. Моця О. П. "Русь", "Мала Русь", "Україна" в післямонгольські та козацькі часи / НАН України. Інститут археології. К.: Наукова думка, 2009. 324 с.
72. Надурак В. Критичне мислення: поняття та практика Філософія освіти. *Philosophy of Education*. 2022, №28 (2). С. 129-147.

73. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада / Ред.: Ю. Олійник, Ю. Железна. К.: Темпора, 2011. 422 с.

74. Повідайчик О. С. Проблемне навчання в процесі підготовки студентів до науково-дослідницької роботи. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2016. № 1-2. С. 45-52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/srutip_2016_1-2_7 (дата звернення:: 12.10.2025 р.).

75. Полішко Ю. Проблемне навчання як предмет дослідження зарубіжних та вітчизняних учених. Українська професійна освіта: науковий журнал / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г.Короленка. Полтава, 2021. Вип. 9-10. URL: <http://upecnpu.pnpu.edu.ua/article/view/263596> (дата звернення: 12.12.2025)

76. Пометун О. Реалізація компетнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015. №2. С. 146–157.

77. Скорик Т. В. Методи проблемного навчання як шлях підвищення якості освіти у вищих навчальних закладах. *Актуальні проблеми вищої педагогічної освіти. Вісник*. Серія: Педагогічні науки. 2017 № 144. С. 107-109.

78. Скробач Б. Естонська історія в біографіях її керівників. Рогатин: Друкарня ПП Білінський, 2008. 118 с.

79. Скробач Б. Литовська історія в біографіях її керівників. Рогатин: Друкарня ПП Білінський. 2013. 131с.

80. Терно С. О. Т Критичне мислення — сучасний вимір суспільствознавчої освіти. Запоріжжя: Просвіта, 2009. 268 с.

81. Фурман, А. Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання [Текст]. *Психологія і суспільство*. 2007. № 1. С. 9-80.

82. Черкас Б. Ординський «рубикон» Вітовта в контексті політичного права та впливів географічного фактора. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В.

Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: *Інститут історії України*, 2020. С.71-86

83. Черкас Б. Подільське князівство і «ногаєві» татари: боротьба за Придністров'я (1374–1380) . Україна в Центрально-Східній Європі / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський (заст. відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.), В. Кононенко (відп. секр.), В. Матях, Б. Черкас. НАН України. Інститут історії України; Український національний комітет з вивчення країн Центральної і Південно-Східної Європи. Вип. 15. К.: Інститут історії України, 2015. С.68-73.

84. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV-XVI ст.) / Борис Черкас, худ. С. Шаменков, ред. Л. Марченко. Київ: *Темпора*, 2011. 144 с. : іл. – (Militaria Ucrainica).

85. Черкас Б., Ващук Д. Східне Пограниччя Європи: Український фронт у добу пізнього середньовіччя / Упорядк. наук. апарату: С. Блащук, Ю. Грищенко. НАН України. Інститут історії України. Київ: *Інститут історії України*, 2021. 176 с.

86. Швардак М.В. Проблемне навчання в умовах сучасної школи. *Фізико-математична освіта : науковий журнал*. 2017. Випуск 1(11). С. 124-127.

87. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. та розшир. / Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. К.: Критика, 2006. 584 с.

88. Edvardas Gudavicius. Lietuvos istorija. T.1: Nuo seniausią laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rasytoju sąjungos leidykla, 1999. 674 с.

89. Urban, William. The Teutonic Knights. A military history. Barnsley, South Yorkshire: Frontline Books, 2011. 290 p.

Енциклопедичні і довідкові видання

90. Енциклопедія Львова / За редакцією А. Козицького та І. Підкови. Львів: *Літопис*, 2007. Т. 2. 608 с.

91. Словник іншомовних слів / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Укр. мовно-інформ. фонд НАН України; [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапути]. Київ: *Наук. думка*, 2000. – XV, [1], 662 с. (Словники України).

Підручники та посібники

92. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку XXI століття. Навчальний посібник. Глухів, редакційно-видавничий відділ, 2010. 370 с.

93. Грабченко А.І., Федорович В.О., Гаращенко Я.М. Методи наукових досліджень: Навч. посібник. Х.: НТУ "ХПІ", 2009. 142 с.

94. Гончарук П. С. Історія України з найдавніших часів до початку XX століття. Навч. пос. 2-ге вид. К.: *Центр учбової літератури*, 2009. 528 с.

95. Інноваційні педагогічні технології : посібник / За ред. О. І. Огієнко; Авт. кол.: О. І. Огієнко, Т. Г. Калюжна, Ю. С. Красильник, Л. О. Мільто, Ю. Л. Радченко, К. В. Годлевська, Ю. М. Кобюк. К., 2015. 314 с.

96. Інтерактивні технології: теорія та методика. Посібник для викладачів ПТУ, коледжів та всіх тих, хто цікавиться застосуванням інтерактивних технологій у навчальному процесі задля його вдосконалення
Колектив авторів: Пометун О.І., Побірченко Н.С., Коберник Г.І., Комар О.А., Торчинська Т.А. Умань-Київ-2008. 94с. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/377/1/interakt_tehn_teor_met.pdf (дата звернення: 12.12.2025)

97. Калениченко Р. А. Педагогічна психологія: навч. посіб.. Київ : *КНУБА*, 2023. 196 с.

98. Логіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська+Гордєєва та ін.; За заг. ред. проф. В. Д. Титова. Х.: *Право*, 2005. 208 с.

99. Лякішева А. В., Вітюк В. В., Кашуб'як І. О. Л Кейсбук методів і прийомів технології розвитку критичного мислення в Новій українській школі :

навч.-метод. посіб. для вчит. поч. класів ЗЗСО та студ. спец. 013 Початкова освіта / Анна Лякішева, Валентина Вітюк, Ірина Кашуб'як. 2-ге вид., переробл. і доповн. Луцьк : ФОП Іванюк В. П., 2022. 116 с.

100. Основи практичної психології : підручник для студ. вищих закладів освіти / В. Панок (керівник), Т. Титаренко, Н. Чепелєва та ін. Київ : Либідь, 1999. 536 с.

101. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: методичний посібник. Київ: А.С.К., 2004. 192 с.

102. Терно С.О. Проблемні задачі з історії. Дидактичний посібник для учнів 10-11 класів. Тернопіль: Мандрівець, 2009. 40 с.

103. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) / С. О. Терно : [посібник для вчителя]. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 105 с.

104. Уривалкін О. М. Історія України (середина XIII середина XVII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. К: «Кондор», 2005. 284 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Марчелло Баччареллі «King Casimir the Great»

Джерело: [29]

Джерело: [30]

Додаток В

Велика печатка Вітовта, 1404 рік

Джерело: [31]

Додаток Г

Памятник Ядвізі та Ягайлу в Кракові

Джерело: [32]

Додаток Д

Карту «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших земель(1340-1399 рр.)

Джерело: [33]

Карта «Українські землі в XV ст.»

Додаток К
Зображення Дмитра Дедька

Джерело: [92,с 101]

Додаток Л

Литовський князь Гедимін

Джерело: [14, с.313]

Додаток М

Великий литовський князь Ольгерд

Джерело: [14, с.318]

Додаток Н

Bacciarellego, Marcello Portret króla Władysława II

Джерело: [35]

Додаток О

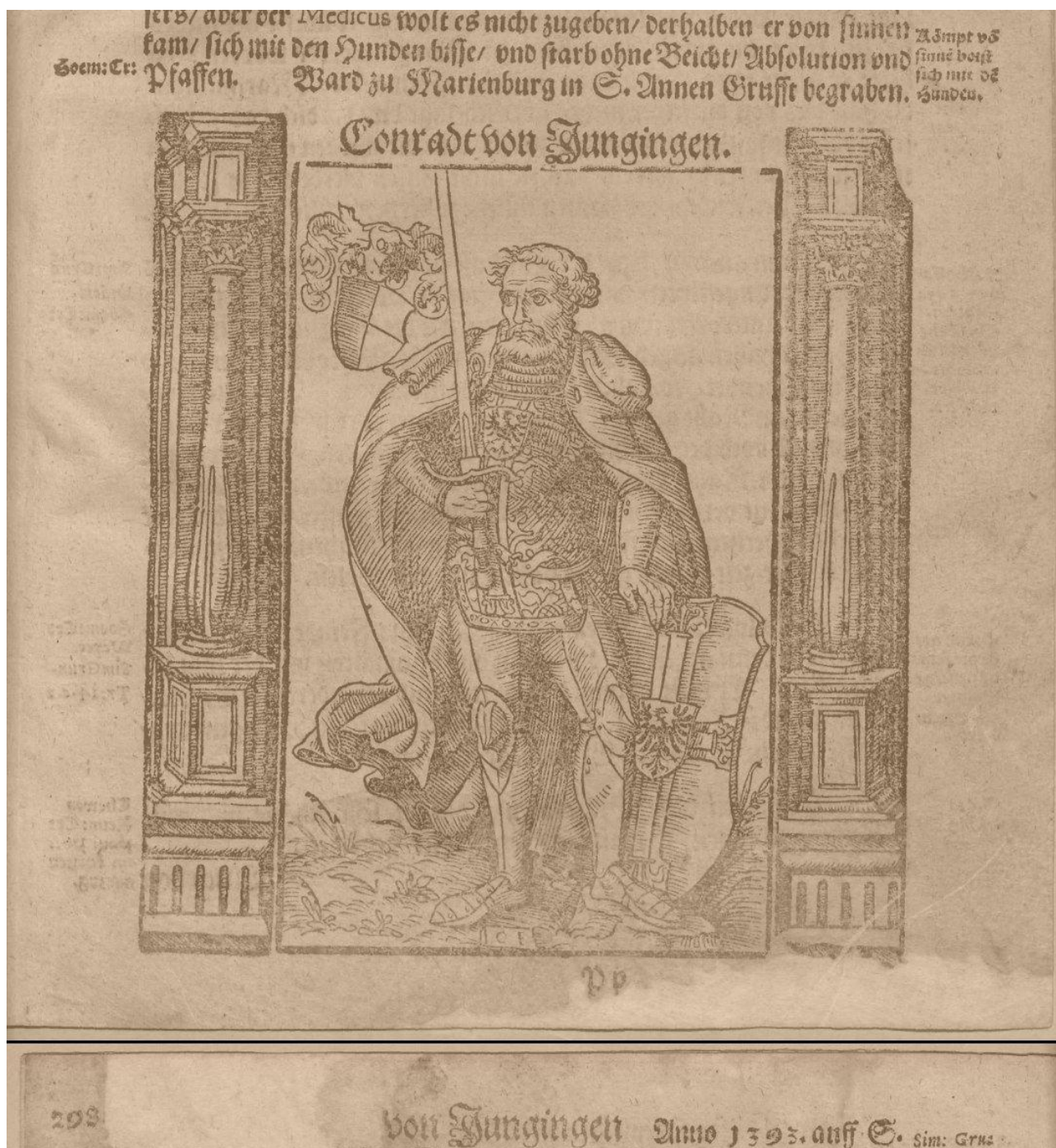
Jan Matejko, Bitwa pod Grunwaldem

Джерело: [35]

Додаток П.

Магістр Конрад фон Юнінген

Джерело: [25, с.297]

Додаток Р.

Магістр Ульріх фон Юнінген

Джерело: [25, с.299]

План-конспект з предмета «Всесвітня історія»

Урок 25

Дата 28.05.2025

7 клас

Тема: Інкорпорація (входження) руських земель до складу Великого князівства Литовського, Королівства Польського та інших держав

Мета:

Навчальна:

- ✓ Подати знання про політичну ситуацію на українських землях у першій половині XIV ст. та чинники литовської й польської експансії. *Логічна, мовленнєва, інформаційно-комунікаційна*
- ✓ Охарактеризувати процес включення руських князівств до Великого князівства Литовського та пояснити причини їх швидкого підпорядкування. *Логічна, мовленнєва, інформаційно-комунікаційна*
- ✓ Пояснити причини та перебіг боротьби Польщі й Литви за Галицько-Волинську спадщину. *логічна*
- ✓ Розкрити значення битви під Синіми Водами та її наслідки для українських земель. *Аксіологічна, логічна*
- ✓ Пояснити суть литовської політичної доктрини «старовини не чіпати, нового не вводити».
- ✓ Висвітлити причини укладення Кревської унії 1385 р. та її вплив на становище руських земель у складі Польсько-Литовської держави. *логічна*
- ✓ Показати наслідки посилення польської влади після Грюнвальдської битви: зміну адміністративної системи, привілеї католицькій шляхті, обмеження православ'я. *Культурологічна, логічна, аксіологічна*

- ✓ Коротко окреслити процес приєднання Закарпаття та Північної Буковини іноземними державами.

Інформаційна, логічна

Розвивальна:

- ✓ Розвинути міжпредметні компетентності (актуалізація знань з історії Золотої Орди, хрестових орденів, географії, історії Центрально-Східної Європи XIV–XV ст., а саме Польщі та Литви, тощо).
- ✓ Формувати просторову компетентність через роботу з картою, аналіз кордонів, напрямів експансії, локалізація князівств та демонстрація процесів що відбуваються на карті, відповіді на запитання, наприклад Які історичні процеси зображені на даній карті?, «Які зміни відбулися в становищі українських земель протягом 1340-1360-х рр.?», «Припустіть, чому відбулися ці процеси?»
- ✓ Розвивати логічну компетентність через проблемні запитання та методи (наприклад Чому литовці не спрямовували всі сили проти Тевтонського ордену а витрачали їх на Русь? Як ви гадаєте, які заходи могли здійснити руські князі для протидії литовцям?, тощо, участь в груповій роботі, мозкових штурмах)
- ✓ Розвиток культурологічної компетентності (аналіз взаємодії православної, язичницької та католицької культур, ролі релігії в політичних рішеннях, збереження руських традицій у Литві).
- ✓ Формування аксіологічної компетентності через (оцінка ролі Кревської унії, оцінка мотивації правлячих кіл, наприклад метод інверсії: Як ви вважаєте, чи було вигідно входження українських земель до складу Литви? А тепер вкажіть, чому їм краще було б залишатися під владою Орди?, оцінка становища українських земель під владою різних держав.)
- ✓ Розвиток економічної компетентності (аналіз економічних мотивів експансії Литви та Польщі, аналіз впливу війни на економіку Литви та її зовнішню політику.).
- ✓ Розвиток мовленнєвої компетентності (оперування історичними термінами: «експансія», «унія», «старовина», «князівство», «воеводство», «тиск»., взаємодія з однокласниками в ході групової роботи протягом всього уроку)

- ✓ Розвиток комунікативної компетентності(взаємодія з однокласниками в ході групової роботи протягом всього уроку, участь в мозкових штурмах, методі інверсії, методі акваріум)
- ✓ Розвиток громадянської і соціальної компетентності через аналіз історичних процесів з точки зору історичних діячів, правлячих кіл, врахування державних інтересів, аналіз політик спрямованих на ополячення)

Виховна:

- ✓ Виховувати почуття національної самосвідомості через розуміння історичного шляху українських земель у складі іноземних держав та тривалої боротьби за збереження культурної й релігійної традиції. *Громадянська і соціальна*
- ✓ Формувати усвідомлення цінності державної єдності, спираючись на приклади занепаду Галицько-Волинської держави та наслідків міждержавних конфліктів. *Громадянська, аксіологічна, соціальна*
- ✓ Сприяти розвитку поваги до релігійного різноманіття, аналізуючи взаємини православ'я, католицизму та язичництва. *Культурологічна, комунікаційна*
- ✓ Виховувати критичне ставлення до зовнішньополітичних залежностей, показуючи наслідки запрошення чи підтримки іноземних сил (приклад Галицько-Волинської держави, Литви і Польщі). *логічна*
- ✓ Заохочувати учнів до самостійного пошуку історичних закономірностей і розуміння багатфакторних причин політичних рішень. *Логічна, інформаційна.*
- ✓ Сприяти формуванню поваги до історичної спадщини та відповідального ставлення до збереження культурних пам'яток, розкриваючи роль руських земель у розвитку політичних, правових і культурних традицій регіону. *Культурологічна, громадянська*

- ✓ Виховувати толерантність і здатність до конструктивного діалогу, показуючи, як співіснування різних етносів і релігій у складі Литовської держави та Королівства Польського впливало на суспільні процеси.
Комунікаційна, соціальна
- ✓ Формувати відповідальне ставлення до державотворчих процесів та усвідомлення ролі особистості в історії, демонструючи приклади князів, боярства та місцевих громад, що впливали на перебіг подій у руських землях.
Громадянська, аксіологічна, навчання протягом життя

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Форма уроку: урок з елементами проблемного навчання

Обладнання: підручник Всесвітня історія (О.Пометун, О. Дудар, Н. Гупан, 7 клас 2024 р.), карта «Українські землі в XIV ст.» в учнівських атласах, або ж в якості роздаткового матеріалу, роздатковий матеріал(текст унії з хрестоматії, портрети діячів) знаряддя для записів учнів під час роботи, знаряддя для демонстрації карти(екран для презентацій/ інтерактивний екран, тощо).

Основні дати:

1316 р. – початок правління Гедиміна

1340 р. – смерть Юрія II

1359 р. – початок громадянської війни в Золотій Орді

1362 р. – битва при Синіх водах

1385 р. – Кревська унія

1410 р. – Грюнвальдська битва

Основні терміни: інкорпорація, поглинання, включення, князівства, експансія

Основні постаті: Гедимін, Ольгерд, Казимир III, Юрій II, Дмитро Дедько, Ульріх фон Юнінген.

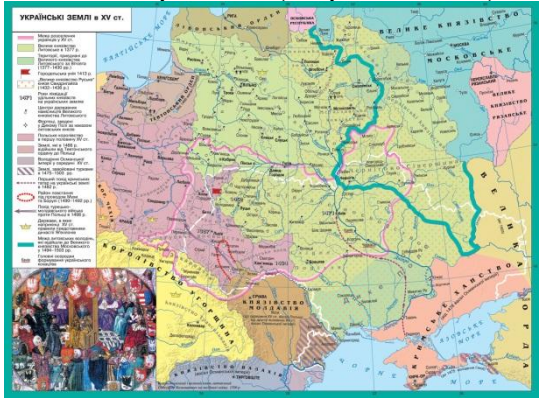
План уроку

1. Експансія Великого князівства Литовського та Польського королівства на українські землі.
2. Кревська унія та її вплив на історичний розвиток українських земель.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
1 хв	I. Організаційний	Вітаємося з учнями, та здійснюємо перевірку присутності.		
1 хв	III. Мотиваційний етап	Демонструємо учням портрети та гравюри історичних діячів, не називаючи їх імен. Вчитель пропонує учням вибрати одного діяча, на місці якого йому б хотілося опинитися, повідомляючи що на сьогоднішньому уроці вони зможуть познайомитися з ними більш детально.	1. Якого з вказаних історичних діячів ви б обрали, і чому? 2. Хто по вашому ці люди, ким були? 3. Яку націю представляли і яку конфесію сповідували? 4. Які з цих портретів взяті з оригінальних історичних документів, а які були намальовані пізніше?	<i>Хронологічна, в нутрішньопредметні</i> <i>Аксіологічна, логічна, інформаційна, просторова.</i> <i>Комунікативна, мовленнєва,</i>

				логічна, культурологічн а
3 хв.	IV. Актуалізаційний		- Якою була загальна політична	Внутрішньопре

	етап		ситуація в Східній Європі на початку XIV ст.(тезисно, кожен учень по одній тезі) - Яким було становище українських земель?(Руських князівств?) Басіста	дметні, інформаційна, економічна, логічна, просторова, культурологічна
31 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	1. Експансія Великого князівства Литовського та Польського королівства на українські землі. 1.1. Загальна оцінка ситуації Вчитель організовує роботу з картою, для первинного критичного аналізу. Синтез ідей та висунення версій історичного розвитку на основі картографічного аналізу. 1.2. Засвоєння нового матеріалу: Експансія Литви та Польщі до Кривської унії. Вчитель веде виступ, комбінуючи його з запитаннями та проблемними завданнями. В першій половині XIV ст. руські князівства стикаються з черговим витком литовської експансії, яка особливо активно проходила за правління князя	Робота з картою(по групах). “Карта-свідок”: Проблемні запитання: 1) Які історичні процеси зображені на даній карті? (Приймак) 2) Які зміни відбулися в становищі українських земель протягом 1340-1360-х рр. (Дуб) 3) Припустіть, чому відбулися ці процеси? (Марковецький) 	Просторова, інформаційна, комунікативна, логічна, аксіологічна, економічна, культурологічна, мовленнєва Просторова, інформаційна, комунікативна, логічна, аксіологічна, економічна, культурологічна, мовленнєва

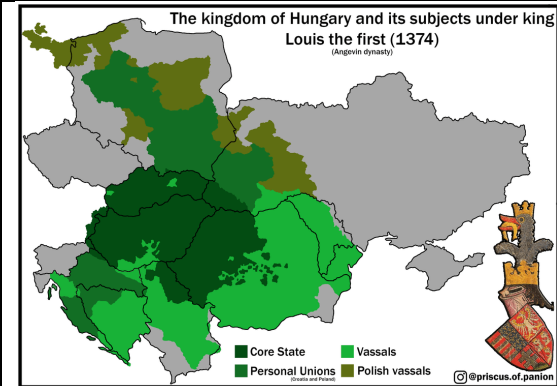
	Гедиміна(1316- 1341 рр.), який приєднав цілий ряд князівств що знаходилися на території сучасної Білорусії, серед них найбільш важливими були Мінське, Заславське, Турово-Пінське, Вітебське, Полоцьке князівства, Підляшшя та інші землі. Експансія Литви була в значній мірі зумовлена збройним тиском на неї Тевтонського ордену, який прагнув завоювати литовські землі та християнізувати їх, і для цього вдавався до руйнівних нападів на її землі, тож литовські князі, які не могли перемогти Орден, прагнули зміцнити свою державу за рахунок руських князівств. Білоруські князівства були поглинуті дуже швидко, і не змогли організувати оборону, в той час як правлячі кола тих земель Русі що були включені до складу Золотої Орди навпаки були зацікавлені в входженні до складу Литви. Виняток являла собою Галицько-Волинська держава яка володіючи самостійністю не бажала її втрачати, тому як ми вже частково згадували на попередніх заняттях, спробувала наладити стосунки з Тевтонським орденом? Польське королівство, як і Литву, теж насторожила можливість такого союзу, тому після смерті Юрія II в 1340 р. з походом короля Казимира III розпочалася війна за Галицько-Волинську	Проблемні питання(мозковий штурм, по групах) - Що змушувало литовців так активно воювати? - Якою була роль Тевтонського ордену в цих процесах? - Чому литовці не спрямовували всі сили проти Тевтонського ордену а витрачали їх на Русь? - Як ви гадаєте, які заходи могли здійснити руські князі для протидії литовцям? (Приймак) - І хто загалом міг такі заходи здійснити? (Перегінчук) - Чому правляча еліта земель, що ввійшли до складу Орди була зацікавлена в переході під литовську верхність? (Жолобчук) - Чому саме з Орденом?	<i>Логічна, економічна, інформаційна, внутрішньопредметні, культурологічна</i> <i>Комунікативна, мовленнєва, громадянська, просторова, внутрішньопредметні, перехресні з географією, логічна, аксіологічна, інформаційна.</i> <i>Внутрішньопредметні, інформаційна, мовленнєва,</i>
--	--	--	--

	спадщину, яка закінчилася поділом цієї держави: Литва зайняла Волинь, в той час як в Галичині на короткий час утвердився боярин Дмитро Дедько, що проголосив себе старостою. Згодом ці землі ще протягом кількох десятиків років переходили з рук в руки, проте загалом в 1360-х рр. Галичина та Волинь були зайняті Польщею, за винятком Луцької землі, яка відійшла Литві. Оскільки литовці зазнавали дедалі сильнішого тиску з боку хрестоносців, а війна за Галичину та Волинь затягнулася, то князь Ольгерд вирішив вторгнутися в Золоту орду, в якій в 1359 р. почалася громадянська війна, і в 1362 р. в битві при Синіх Водах розбив ординські війська та приєднав Чернігівщину, Київщину, Переяславщину та Поділля. Для того щоб контролювали такі величезні за	Джерельний кейс. Учні отримують опис подій після смерті Юрія II. Завдання: скласти 3 можливі сценарії майбутнього Галицько-Волинських земель і визначити: • найбільш реалістичний; • найбільш вигідний для українців; • найбільш вигідний для сусідів. Групова робота(класифікація) Padlet / Jamboard — «стінка думок» - Виділіть фактори, які сприяли успішному поділу Галицько-Волинської держави та розташуйте їх в порядку спадання. Аргументуйте. (Коваленко) - Як ви думаєте, чому йому це вдалося? (Паньків)	комунікативна. <i>Логічна, аксіологічна, економічна, мовленнєва, культурологічна</i> <i>Логічна, аксіологічна, економічна, просторова, інформаційна, мовленнєва, комунікативна, внутрішньопроектні.</i>
--	---	--	--

	обсягом території литовські правлячі кола вдалися до доктрини « старовини не чіпати, нового не вводити». Інакше кажучи на Русі залишалася повна культурна та релігійна автономія, закони, система управління, тільки на чолі всього столи князі з литовської династії. 2. Кревська унія та її вплив на історичний розвиток українських земель. В 1385 р. в зв'язку з нездатністю більше ефективно витримувати тиск Ордену литовський правитель Ягайло одружився на польській королеві Ядвізі, ставши таким чином королем обох держав. В 1385 р. було окладено Кревську унію, яка закріпила	- Нагадайте, що таке громадянська війна? Групова робота(метод інверсії) - Як ви вважаєте, чи було вигідно входження українських земель до складу Литви? (Перегінчук) - А тепер вкажіть, чому їм краще було б залишатися під владою Орди? (Басіста) З якими проблемами стикнулися литовці, захопивши такі величезні території? Групова робота(метод «Коло ідей» (на основі роботи з історичними джерелами) Яким чином литовці могли тримати в покорі такі величезні руські території?	<i>Просторова,логічна, інформаційна, аксіологічна, економічна, культурологічна.</i> <i>Комунікаційна логічна</i> <i>аксіологічна</i> <i>Комунікативна, логічна, аксіологічна,</i> <i>Комунікаційна</i> <i>Соціальна</i>
--	--	---	---

		злиття Польщі та Литви по династичному шлюбі і хрещення Литви. Тевтонський орден не міг прийняти бо оскільки Литва охрещувалася то пропадала сама ціль його існування. Тому він наважився розпочати війну, яка тривала протягом 1409-1411 р. В битві під Грюнвальдом в 1410 р. об'єднана польсько-русько-литовська армія розгромили хрестоносців, що пократо край активній агресії ордену. Перемога ліквідувала загрозу боку хрестоносців, і дозволила розпочати тиск на православних русичів з ціллю їх асиміляції: - Розпочалася ліквідація князівств і заміна їх воєводствами - Заміна руських урядовців на польських - Привілеї для католицької шляхти - Обмеження православся. 2.1 Приєднання інших руських територій іноземними державами. - Протягом XIV ст. завершилося поглинання Закарпаття Угорщиною, окрім цього було приєднано частину Буковини.	Групова робота(джерельний аналіз) Проаналізуйте витяги тексту унії, вкажіть поитивні й негативні моменти. Чому унія була загрозовою для Ордену? Як ви гадаєте, що почали робити поляки після перемоги? (Дуб) Чому усі ці заходи не можна було зробити раніше, до розгрому Ордену? (Хомин) Групова робота(первинний аналіз) Як ви гадаєте, які ще українські(руські) землі могли бути поглинуті і якими державами.	<i>Соціальна</i> <i>Логічна</i> <i>Громадянська</i> <i>Логічна</i> <i>Інформаційна</i> <i>Аксіологічна</i>
--	--	---	---	--

- 1359 р. було проголошено незалежність Молдавського князівства, куди ввійшла й Північна Буковина.

Інформаційна,
соціальна

6 хв	VI.Систематизація знань	Викладач організовує групову роботу	Метод акваріум(групова робота) 1. Фаза один: учні по групах стисло доповіддю викладають те, що було	Комунікативна , мовленнєва, аксіологічна,
------	-------------------------	-------------------------------------	--	---

			засвоєно на уроці 2. Учні по групах здійснюють критику та взаємооцінку інших груп. 3. Створити схему: Тиск Тевтонського ордену → Кревська унія → християнізація Литви → Грюнвальд → посилення Польщі → тиск на русичів Учні мають додати пропущені ланки.	логічна, економічна, просторова, культурологічна, інформаційна, внутрішньопре дметні
2 хв	VII. Висновки	Таким чином: Експансія Литви та Польщі у XIV ст. спричинила поступове включення більшості українських земель до цих держав, що змінило політичну карту регіону та забезпечило тимчасову культурну автономію Русі під владою Литви. Кревська унія 1385 р. посилила польський вплив і започаткувала процеси централізації та асиміляції, які істотно визначили подальший розвиток українських земель у складі об'єднаної польсько-литовської держави.		Логічна, інформаційна, аксіологічна
1 хв	VIII. Домашнє завдання		Обов'язково - На основі дослідницько-пошукової діяльності скласти детальну інтелект-карту «Інкорпорація українських земель до складу іноземних держав в XIV ст» - На основі підручника (параграф 22-23) та додаткових джерел створити схему/ таблицю «Стосунки завойовників з руськими правлячими колами» Додатково:	Логічна Просторова, хронологічна Аксіологічна,

			- На основі пошуково-дослідницької діяльності підготувати коротке повідомлення на одну з тем: 1. «Хто був головною рушійною силою завоювання українських земель» 2. «Входження до складу якої з держав було для українських земель найкращим варіантом і чому?»	інформаційна
--	--	--	--	--------------